

Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig

Részlet a szerző *Erdély népesedéstörténete* c. kéziratos munkájából. Megjelent: *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének történeti demográfiai füzetek*. 3. sz. Budapest, 1987. 7-55. p., Erdélyi Múzeum. LIX, 1997. 1-2. füzet. 1-39. p.

Tartalom

1. Magyarok, székelyek letelepedése
 2. A népesség hármask etnikai tagolódásának kialakulása
 3. A népesség számának és összetételének alakulása a 13–17. század között
 4. Népnövekedés és az etnikai viszonyok módosulása a 18. században
 5. Bevándorlás vagy kivándorlás?
 6. Az etnikai és vallási struktúra a 19. században
 7. A természetes népmozgalom az egyházi anyakönyvek tükrében
 8. Az 1869. évi népszámlálás
- Jegyzetek

Erdély népesedéstörténetének a magyar államalapítástól a 19. század dereka tájáig terjedő korszakáról eddig nem készült olyan összefoglaló mű, amely a népesség számának és összetételének alakulását a történeti demográfia módszerének szem előtt tartásával elemzi, különös tekintettel az újkori etnikai arculatát meghatározó változásokra.

E hiány mindenekelőtt azzal a sajnálatos körülménnyel magyarázható, hogy az idevonatkozó forrásanyag tekintélyes része még mindig feldolgozatlanul hever a levéltárakban, s ennek folytán a népesség etnikai összetételének alakulásával kapcsolatban egyértelmű álláspont kidolgozásának feltételei – legalábbis a 18. század végét megelőző korszakot illetően – még nem értek meg.

Miután úgy tűnik, hogy a ma még csak hozzávetőlegesen felbecsülhető mennyiségű és értékű levéltári anyag feldolgozása belátható időn belül nem remélhető, méltán érdemelnek figyelmet azok a hazai vagy külföldi könyvtárakban fellelhető publikációk, amelyek a témával kapcsolatban többkevesebb – bár gyakran ellentmondásos – adatot tartalmaznak. E publikált adatok számbavételére és bemutatására szorítkozva, célunk elsősorban forrásismertetés, valamint a források kritikai elemzése, ám adott esetben – a még feltáratlan forrásokra utalással – eltérő értékelésük lehetőségére is rámutatunk.

1. Magyarok, székelyek letelepedése

Erdélynek (mely az archaikus nyelvben erdő előtti, erdőn túli területet jelentő Erdőelve szóból származik) a Kárpát-medencében a 9. század végén államot alapító magyarság nevezte el az alföldi síkság keleti peremén emelkedő erdős hegyektől a Kárpátokig elterülő 56 ezer négyzetkilométernyi országrészt. Az idestova hetven éve Romániához tartozó Erdély román neve, *Ardeal* a magyar elnevezésből ered, s bár a köznyelvben ma is inkább ez használatos, fokozatosan felváltja a *Transilvania* megjelölés, ami a középkori *Transsylvania* (erdőn túli) neolatin formája. Ám ezek – miként a vitatott eredetű *Siebenbürgen* német elnevezés – mind azonos földrajzi fogalmat jelölnek.

Erdély neve – nomen est omen – e földdarab sorsának is meghatározója. Politikai és településtörténeti vonatkozásban egyaránt lezárja az előtte lepergett évezredek, s ugyanakkor új irányt szab a rákövetkező évszázadok történelmi fejlődésének. Lényegileg erre utal O. Mittelstrass, amikor megállapítja: Erdély középkori történetének kezdőpontja az országrésznek az Árpád-házi királyok által történt birtokbavétele, és mindenekelőtt ez a korszakalkotó esemény képezi történelmi fejlődésének alapját.¹

Az írott források, a törzsi helynevek és a magyar nemzetségek összefoglalású szállásbirtokai alapján Györffy György arra következtet, hogy a honfoglaló magyarság 900-ig megszállta a Kárpát-medence síkságait és dombvidékeit, a Kárpátok felé mindenütt előrenyomult az erdős hegyekig, Erdélyben pedig megtelepedett a Mezőségen, a Szamos felső és a Maros középső vidékén. Bár számszerű adatok a helyben maradt népességre vonatkozóan – legalábbis ami Erdélyt illeti – nem ismeretesek, a magyarságnak számban jóval meg kellett haladnia az itt talált szláv s egyéb néptörzseket, mert ezek a 12. századra beolvadtak.²

A székelyek mondai hagyomány szerint a hunok maradékai, s már a honfoglalást megelőzően is itt éltek. Egyes történészek a mondai hagyományt tudományos módszerrel is igazolhatónak vélik, mások viszont nem értenek egyet ezzel. A székelyek eredetének kérdése körül régóta tartó vita azonban még nem tekinthető véglegesen lezártnak.

Okleveles emlékek és helynevek tanúsága szerint a 10–11. század táján az Árpád-házi királyok országának több különböző részén, főleg a gyeptüvonalak mentén lakó székelyeket Biharba, majd a Küküllők és az Olt vidékére – miután pedig a 13. században ezt a termékeny területet a királyi akarat folytán a szászoknak kellett átengedniük –, végül Erdély délkeleti-keleti részébe telepítették, ahol ma is élnek. Végleges lakóhelyükön feladatuk a Kárpátok vízválasztójáig kiterjesztett magyar gyeptüvonal védelme volt. Hasonló feladatok ellátására jól bevált hagyományos nemzeti szervezeteiket a központi hatalom itt is tiszteletben tartotta: ebből alakult ki a székely székek területileg tagolt szervezete. A hét széket egybefogó Székelyföld mint a vármegyéktől elhatárolt, egységesen székelylakta terület a 14–15. századtól kezdve széles körű önkormányzatot élvezett, a székelység a feudális Erdély rendi szervezetébe – a vármegyei nemesség és a szászok mellett – mint egyenjogú rendi nemzet (Natio Sicularum) épült be. Habár a rendiség eltörléséig ennek folytán a székelyeket külön „nemzet”-ként tartották számon, ez csak sajátos rendi jogállásukra utaló fogalomként értékelhető. A rendi válaszfalak ellenére sem volt soha kétséges, hogy a székelység etnikailag nem önálló nemzet, csupán a magyar nemzet egyik jellegzetes népi csoportja, amelynek legendás eredetmítosza magyar nemzeti tudattal párosult. Ettől eltérő felfogást egyedül az a ma már hitelét veszített elmélet képviselt, amely a székeket – meglepő ellentétben a történelmi valósággal – elmagyarosodott románoknak tartotta.³

A székelység bámulatos vitalitásának köszönhető, hogy a századok során rázúduló számos csapást kiheverve, újra és újra regenerálódva, napjainkban is a második legnagyobb összefüggő magyar néptömböt alkotja a Kárpát-medencében.

2. A népesség hármas etnikai tagolódásának kialakulása

A magyarság által lakatlanul hagyott erdős hegyvidékek benépesítése nem magyar népelemekkel a 12. század közepén vette kezdetét, ami idővel a népesség hármas etnikai tagolódásának kialakulásához vezetett.

A latin nyelvű oklevelekben eleinte különböző (Teutonici, Flandrenses, Saxones) neveken említett, majd napjainkig általánosan szászoknak nevezett német bevándorlók első rajait II. Géza király (1141–1162) hívta be, a mai Nagyszében környékén s attól keletre, az Olt völgyében fekvő lakatlan területre (desertum) telepítve le őket.

A telepítésnek elsősorban gazdasági célja volt: a nagyrészt még erdővel borított területek meghódítása a mezőgazdasági művelés számára, a földművelő elem gyarapításával a mezőgazdasági kultúra fellendítése. Emellett a telepeseknek – miként a Kárpátok északkeleti átjárója tövébe, Beszterce és Radna vidékére később betelepített németeknek, valamint a kun betörések által elpusztított Barcaságba behívott német lovagrendnek – határvédelmi feladatokat is el kellett látniuk. A német lovagrendet önállósítási kísérletek miatt II. András király hamarosan kiűzi az országból, de az általuk alapított

települések (Brassó központtal) német lakossága visszamaradt.

A 13. században szászokkal népesítik be a Küküllők addig részben székelyek lakta vidékét is. Az újabb telepésekkel gyarapodó szászok részére, akik zömmel az ún. Királyföldön (Königsboden) összefüggő, zárt etnikai tömböt alkottak, II. András király *Andreanuma* (1224) széles körű autonómiát és különböző privilégiumokat biztosít. Ezt a királyi oklevelet jogos büszkeséggel nevezik a szászok „Goldener Freibrief”-nek, hiszen ez vetette meg a szászság egységes nemzetté fejlődésének alapját, s ebből alakult ki az Universitas Saxonum intézménye mint a szász nemzeti egység kerete. A szász nemzet – a vármegyei nemesség és a székely rendi nemzet mellett – egyenrangú részese lesz a három nemzet unióján alapuló erdélyi közhatalomnak, jelentős szerepet játszva Erdély politikai, társadalmi, művelődési és gazdasági életében.⁴

A románok erdélyi jelenlétének kezdetét illetően a historikusok és nyelvészek véleménye megoszlik. Az immár valóságos nemzeti ideológia rangjára emelt ún. „dákorumán kontinuitás” elmélete elmentmondást nem tűrően vallja, hogy az őslakos dákok és az őket leigázó rómaiak keveredéséből keletkezett román nép kétezer éve megszakítatlanul él Erdélyben, s az utóbbi időben (főleg népszerűsítő munkákban) gyakran olvashatunk olyan pejoratív értelmű minősítéseket is, miszerint a térség minden más népe hódító, leigázó vagy betolakodó.⁵

A történelemírók és nyelvészek közül viszont sokan úgy vélik, hogy nincs kétségbevonhatatlan történelmi bizonyíték a dákok latinizálódási folyamatára, még kevésbé arra, hogy az alatt a csaknem egy évezred alatt, amely a római gyarmatosítók Dáciából történt kivonása (Kr.u. 271) és a 13. század között lepergett, Erdély területén valamely latin vagy újlatin nyelvet beszélő népesség élt volna.⁶

Az első hiteles oklevél, amely Erdély területén (pontosabban Fogaras vidékén) románokat említ, 1222-ből származik. Szórványos megjelenésük legkorábbi időpontja – későbbi oklevelekből következtetve – a 12. század legvégére tehető. Ioan Slavici román történész is csak a 13. század elejére teszi a románok mint nyugtalan hegyi pásztorok érkezését, megállapítva, hogy – a magyar, székely és szász lakossághoz képest – nem lehettek még sokan, mert egyébként több értesülésünk volna tetteikről és életükről.⁷ Írott források hiánya azonban nem zárja ki, hogy már a 13. század előtt is élhettek románok Erdélyben. Knieszsa István helynévelemzései alapján legkorábban a 11. század második felében tart lehetségesnek román települést Hunyad megyében.⁸

Makkai László az Erdély betelepülésére vonatkozó kérdésekre „a Déli Kárpátokban, Fogaras és Hátszeg vidékén talán már a 9. századtól ott élő románság” társadalmi helyzetéről nemrégén úgy nyilatkozott, hogy „ezek éppúgy privilegizált határőrök voltak, mint a székelyek”. Majd hozzáteszi: „Az 1290-es években az erdélyi közgyűléseken a magyarok, szászok és románok universitásáról (közösségről) beszélnek, tehát ekkor a románok is szabad és privilegizált közösségnek számítottak.” Szerinte a katonai érdemeikért nemesi rangra emelt kenézek idővel „saját népük földesurai lettek, s az eredetileg velük azonos szabadságot élvező köznép jobbagysorba taszították”.⁹

Az 1241. évi tatár betörés katonai tanulságait levonva, az uralkodók magas hegyi várak építésével szervezik meg a határok védelmét. Ezeknek a váraknak a környéke azonban mezőgazdasági művelésre alkalmatlan volt, a tatárdúlás következtében amúgy is megfogyatkozott számú, földműves életmódhoz szokott magyar és szász népesség áttelepítése kivihetetlennek látszott. Az új várakat környező hegyvidék dús legelői csak hegyi pásztor népnak biztosíthattak megélhetést. Ez magyarázza, hogy a királyok az új várkerületeket a Balkánról észak felé vándorló román juhászokkal népesítették be.

Ha tehát elfogadjuk Makkai fentebb idézett véleményét, nyilván ezeknek a várkerületekben letelepített románoknak a soraiból kerülhettek ki azok, akik határőr-szolgálatot teljesítettek, úgyszintén bizonyára nagyrészt ők látták el a nem katonai jellegű várbeli szolgálatokat is. Emellett igen fontos feladatuk volt a várak környékén arra alkalmas gyenge minőségű földek megművelése, amelyek termékeivel nemcsak családjuk, hanem a várnépesség élelmezéséhez is hozzájárultak. A katonáskodó és földművelő réteg aránya azonban nem becsülhető magasra, s így a románság jelentős részének fő foglalkozása továbbra is a pásztorkodás maradt. Állandó megtelepedésük viszont az eddigi nomád pásztorkodás transzhumáló pásztorkodássá alakulásához vezetett, ami annyit jelent, hogy a nyáját csak az őrzéssel és a tejtermékek készítésével foglalkozó férfiak kísérik a távoli legelőkre, míg otthon hagyott családjuk felnőtt férfi és női tagjai a földeket művelik, illetve a katonai szolgálatot látják el. A kérdéssel kapcsolatos, ám további tisztázásra váró problémákat a legalaposabban, nagyobb történelmi korszakot átfogva Traian Herseni és Corneliu Bucur elemzi.¹⁰

3. A népesség számának és összetételének alakulása a 13–17. század között

A román bevándorlás a 13. századtól kezdve csaknem öt évszázadon keresztül váltakozó intenzitással, de folyamatosan tartott. A 14. század közepéig még csak az amúgy is lakatlan hegységeket és közvetlen környéküket népesítették be, de az erdélyi medence közepén a magyarság és a szászok összefüggő tömbjét nem szakították meg román települések. Az a szörnyű pestisjárvány, mely 1348–49-ben egész Európán végigpusztítva Magyarország és Erdély lakosságát megtizedelte, megnyitotta az utat a hegyvidéken kisebb veszteséget szenvedett s állandó bevándorlással gyarapodó románságnak a magyarok és szászok elnéptelenedett falvaiba. Az eddig egymás mellett élő, összefüggő nemzetiségű tömbök fokozatosan egymásba fonódó mozaikká alakulnak, magyar, szász, román falvak, kétnemzeti-ségű falvak tarkán váltogatják egymást.¹¹

Nem kétséges, hogy a 13. század elejétől fogva jelen van már Erdélyben az újkori etnikai arculatát meghatározó három nagy népcsoport: a magyar (székely), a szász és a román. A 17. század végéig azonban a népesség számára és etnikai összetételére az eddig ismert források alapján csak különböző becslések révén lehet következtetni.

III. Endre király 1293-ban elrendelte, hogy a magánbirtokokról valamennyi románt egyetlen királyi uradalom, a székesi területére kell összegyűjteni, s ez arra utal, hogy a magánbirtokosok román telepeseit nem becsülhették sokra. Ennek alapján azonban az erdélyi románság lélekszámára csak akkor lehetne következtetni, ha ismernénk a királyi várak román népességének és az egyházi birtokokra királyi engedéllyel telepített románoknak a számát.

A legrégebbi forrásanyag az 1332–37. évi pápai tizedlajstrom, amely alapul szolgálhatna a római katolikus népesség (magyarok és szászok) számszerű megbecsüléséhez. A jegyzék név szerint felsorolja az erdélyi püspökség fennhatósága alá tartozó „egyházias falvak”-at és a fizetett tized mennyiségét. Eszerint ebben az időben 586 katolikus templom (plébánosi székhely) állott Erdélyben, ebből 260 a hét megye területén, 163 a Székelyföldön s ugyanannyi a szász területen.¹² A pápai tizedlajstrom (bár abból sok egyházas hely kimaradt) részletes feldolgozása, adatainak a helytörténet, helynévelmezés és egyéb korabeli adatok alapján történő kiegészítése¹³ lehetővé tenné, hogy a 14. századi magyar és szász népterület határa, a települések nagysága s így Erdély magyar és szász népességének lélekszáma megközelítő pontossággal megállapítható legyen.¹⁴

Az értékes forrásanyag teljes feldolgozásának sajnálatos hiánya ellenére többen megkísérelték, hogy a plébániák számából vonjanak le következtetéseket a mögöttük álló népesség nagyságára.

Györffy György a székelyek számerejét becsülte meg a tizedlajstromra támaszkodva. A Székelyföld területén felsorolt 163 plébániához hozzáadja Orbaiszék 10 plébániáját, amely akkor a milkói kun püspökséghez tartozott, az összeírásból kimaradt. Majd figyelembe véve, hogy a plébániák több falu híveinek központjai voltak – minthogy akkor még nem volt minden falunak temploma –, a falu-plébánia arányt 2:1-nak véve megállapítja, hogy a 173 plébánia 346 falut képvisel. Átlagos lélekszámnak falunként 20 háznépet, 100 főt számolva, a székelyek 1332–37. évi lélekszámát 34 ezerre becsüli.¹⁵

A székelyek számát Bálinth Gyula is a tizedlajstromra támaszkodva igyekezett megállapítani, de fejtegetéseihez egyéb felderített adatokat is felhasznált. Elsősorban a Székelyföld akkor ismert 391 helységét vette alapul, amiből arra a következtetésre jutott, hogy a falu-plébánia helyes aránya 2,24:1. A falvankénti 20 háznép tekintetében Györffyvel egyező a véleménye, ellenben oklevélkutatásokra alapozott számításai szerint a székely családok átlagos családtagszáma 5,22 főnek felel meg. Így falunként 104,4 lelket számolva a 391 székely település népességét a 14. század elején 40–42 ezer főre becsüli.¹⁶

A két becslés eltérő eredményei arra figyelmeztetnek, hogy a katolikus települések számát megbízható módon csak úgy lehet megállapítani, ha részletes helytörténeti kutatások felderítik a tizedjegyzékekben felsorolt plébániákhoz tartozó, akkor fennállott településeket.

Bármilyen jelentős a pápai tizedlajstrom forrásértéke, a katolikus népesség nagyságának megbecsülésére is csak egyéb történeti forrásokkal kombinálva alkalmas. De megoldhatatlan feladattal állunk szemben, ha a tizedfizetésre nem kötelezett, tehát a görögkeletiek (ortodoxok) által lakott települések számát akarnánk megállapítani. A kérdést bonyolítja az a körülmény is, hogy abban az időben az ortodox vallást követő románság még jobbára pásztorkodó életmódot folytatott, állandó falusi telepü-

léseinek jó része csak a 14. században kezd kialakulni. Egy azonban bizonyos: a románok számerejét a pápai tizedlajstromok alapján nem lehet megbecsülni, s így tudományosan megalapozatlan minden olyan kísérlet, amely abból indul ki, hogy a tizedjegyzékekben nem szereplő valamennyi település lakossága mind ortodox vallású, tehát román volt.

Mégis a pápai tizedlajstromra támaszkodva kísérelte meg Ștefan Pascu, hogy kiszámítsa nemcsak a román települések számát, de ezen is túlmenően: a katolikus és görögkeleti (ortodox) lakosság számát.¹⁷ Szerinte a pápai tizedjegyzékek Erdélyben 549, a későbbi Bánságban (Arad megyével együtt) 206, a Körösvidék és Máramaros területén 199 plébániát sorolnak fel, összesen tehát 954-et. A továbbiakban mégis „körülbelül” 1100 katolikus plébániával számolva okfejtése a következő: ezen a területen akkor 2600 település létezett, de ebből csak 1100 lévén a katolikus települések száma, következésképpen 1500 település lakossága nem lehetett más, mint ortodox vallású, tehát többségében román. Településenként átlag 200 lelket számolva, végül is arra a következtetésre jut, hogy már a 14. század elején 200 ezer (40%) római katolikussal szemben 300 ezer (60%) volt az ortodoxok száma.

Pascu következtetéseit olyan adatokra építi fel, amelyek ellenőrizhetetlenek. Felderítetlen még az a kérdés, hogy azon a területen, amelynek földrajzi határait sem írja körül pontosan, a 14. század elején hány és milyen jellegű település állott. Mindettől eltekintve Pascu számítási módszere is megkérdőjelezhető, amikor a plébániák számát egyenlőnek veszi a települések számával. Láttuk ugyanis, hogy egy-egy plébánia hatásköre több falura terjedt ki. Györffy nyomán a falu-plébánia arányt csak 2:1-nek véve az 1100 plébánia 2200 katolikus települést képvisel. Így számolva a 2600 településből már csupán 400 vélelmezhető ortodox lakosságúnak, s így Pascu elmélete szerint is 80 ezerre, tehát 15 százalékra tehető az ortodox románok száma a 440 ezer katolikussal szemben.

Bár nem volna talán megoldhatatlan feladat, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag feldolgozása alapján Erdély 14. századi etnikai viszonyairól a valóságot legalább megközelítő képet kaphassunk, az azonban bizonyos, hogy a kutatások eddig feltárt eredményei erre nem nyújtanak lehetőséget.

A 15–16. század fordulója táján készült összeírások a székelyek és a szászok számáról elég megbízhatóan tájékoztatnak.

A székelyek számának megbecsülésével kapcsolatban Szabó István figyelembe vette egyrészt, hogy az 1602-ben készült összeírás szerint a 6 belső székben (Aranyosszék nélkül) a székely családok száma 9654 volt, másrészt hogy a fegyverforgatásra alkalmas székely had a 16. század derekán még 12 500 főből állott. Bár éppen ez idő tájt a székelyeket sok csapás, öldöklés, elvándorlás sújtotta, a Székelyföld népessége a 15–16. század fordulója körül – az imént említett összeírásból kimaradt aranyosszéki székelyekkel együtt – mérsékelten számítva is kb. 11 ezer családot, a szokásos 5-ös koefficienssel 55 ezer főt számlálhatott.¹⁸ A magunk részéről azonban az 5-ös szorzószámot, a székelyek bő gyermekáldására való tekintettel, a valóságosnál alacsonyabbnak véljük, s így a székelyek számát túlzás nélkül 70 ezerre becsülhetjük, semmiképpen se kevesebbre a szászokénál.

A szászokról a 16. század elején készült összeírás eredményeit Fr. Schuller közli.¹⁹ Eszerint a szászok lélekszáma 68 260 volt, ebből 21 080 a hét szász városban, 47 180 pedig 190 faluban. Megjegyzendő, hogy az összeírás nem terjedt ki a megyei területen lévő mintegy 40–50 szász falura. Figyelembe véve azt is, hogy a falvakban összeírt családoknál csak 4-es szorzószámot alkalmaztak, a szász lakosság száma valószínűleg elérte a 70 ezret, sőt Bakács István szerint valójában 80 ezerre tehető.²⁰

A korabeli Magyarország megyei lakosságának számára Szabó István mindenekelőtt az 1494–95-ös évekből fennmaradt királyi számadásokban az adózás alapjául szolgáló jobbágyporták (helyesebben adóporták) vármegyénként összegezett számából kiindulva következtetett, a hiányzó 14 megye adatait becsléssel pótolva. Majd a porták számából a „háztartások” számára következtetve, ezeket 5-ös koefficienssel személyszámra váltotta át, más források alapján becsülve meg a portális adót nem fizető zsellérek, földesúri cselédek, nemesek számát. Végül külön felmérte a portális adó alá eső 63 megyén kívül élő kiváltságos népelemeket, így a székelyek és a szászok mellett a jászkunok, valamint a királyi szabad és bányavárosok népességét is. A társadalmi rétegek számszerű vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 15–16. század fordulója körül Magyarország népessége 3,5–4 millió között mozoghatott.²¹

A fenti számban kiiktathatatlanul benne foglaltatik Erdély is, mely akkor a magyar királyság szerves részét képezte. Tekintettel arra, hogy mind a hét erdélyi megye (Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Doboka, Kolozs, Fehér, Torda, Hunyad) adóportáinak számára vonatkozó adatanyag hiánytalanul fennmaradt s a székelyek és szászok számáról is megbízható adataink vannak, nem volna akadálya,

hogyan hasonló módszerrel Erdély népességének számát külön is meg lehessen becsülni.

E bonyolult feladatot Mályusz Elemér sem oldotta meg, aki csupán abból kiindulva, hogy a hét erdélyi megyében 31 090 jobbágyportát írtak össze, e megyék lakosságának számát 300 ezerre becsülte. Véleménye szerint a megyei porták egyharmadának népessége lehetett román, így a románságot 100 ezer, a magyarságot 200 ezer főre becsüli. Becslését a katolikus és a görögkeleti ortodox papság arányára alapozza. Minthogy 1495-ben a király „Erdély valamennyi megyéjében élő oláh papok” adóját elengedvén, 283 forintnak az adóösszegekből való levonását hagyta jóvá – ebből arra következtet, hogy 283 görögkeleti román pap élhetett Erdélyben. Ismerte a görögkeleti egyház életének jellemző vonását, hogy lehetőleg minden faluban igyekezett papot tartani, a 283 görögkeleti pap mögött ugyanannyi falu állhatott.²² Ezzel szemben, mint láttuk, a katolikus plébániák mindenkor több falunak, kerületnek voltak a központjai, ezért a pápai tizedjegyzékben a megyei területen felsorolt 260 plébánia legalább 520 falut jelentett. Minthogy pedig számuk másfél évszázad alatt bizonyára még emelkedett, a két szám arányából levont következtetés logikusnak tűnik. A székelyek és a szászok számát a fentebb ismertetett összeírások alapján véve figyelembe, egész Erdély 15. század végi népessége Mályusz becslése szerint a következőképpen oszlott meg:²³

Magyar	200 000	47%
Székely	55 000	13%
Szász	70 000	16%
Román	100 000	24%
Összesen	425 000	100%

Erdély népessége a 16. század végére – Bakács István becslése szerint – 700 ezer főre emelkedett.²⁴ Ez száz év átlagában mintegy évi 0,5 százalékos szaporodásnak felel meg. A népesség természetes szaporodására kedvezően hatott, hogy Erdély a század végéig viszonylagos békében és nyugalomban élhetett. A természetes szaporodás mellett a népességyarapodás nem jelentéktelen forrását képezte a bevándorlás. A török hódítás balkáni előnyomulása következtében a románság tömegesen húzódik át a Kárpátok túlsó oldaláról a még egyelőre nyugodtabb életet biztosító Erdélybe, s így kívülről állandó erősítést kapva az etnikai erőviszonyok fokozatosan a javára tolnak.

A mohácsi csatavesztés után önálló életének útjára induló Erdély állapotáról kitűnően tájékoztat a kor egyik legműveltebb történetírója, az Európa tudós köreiben nagy tekintélynek örvendő Verancsics Antal.²⁵ *De situ Transsylvaniae...* című művében szemléltetően írja le Erdély földrajzi fekvését, éghajlatát, változatos tájait, földjének termékenységet, terményeinek bőségét, nyájai sokaságát. Dicséri borait, amelyek kitűnőbbek a campaniai vagy falernumiakénál, mindenfajta gyümölcssei pedig sem ízben, sem bőségben nem maradnak az itáliaiak mögött, földje mélyén arany, ezüst, só, vas, ólom bőségesen rejlik.

Felsorolja, hogy Erdélyt „háromféle nemzet lakja: székelyek, magyarok és szászok” – majd így folytatja: „hozzájuk kell tennünk azonban az oláhokat is, akik száma ezek [ti. a székelyek, magyarok vagy szászok] akármelyikével könnyen egyenlő lehet...” („Natio eam triplex incolit: Siculi, Hungari, Saxones, adiungam tamen et Valacchos, qui quamlibet harum facile magnitudine aequant...”) Eszerint a románok száma talán valamivel meghaladhatta a népesség egynegyedét.²⁶

Részletesen jellemzi az erdélyi nemzeteket a következőképpen:

A székelyekről megállapítja, hogy „utódokban termékeny nép, úgyhogy ma csaknem 30 ezer embert tud fegyverbe állítani, ha nem vonják el a házaik védelmére szükséges férfiakat. Földet művelnek, a legjobb méneseket legeltetik, terményekben bővelkednek.”

„A magyarok, akik közt sok a nemes, földjeiket kitűnően művelik, nem városokban laknak, hanem faluszerűen, várakban és házakban. Részt vesznek az állami életben, műveltebb erkölcsökre törekszenek. Ez a nép harcban a legbátrabb, hazája megvédésében féltelmet nem ismer.”

„A szászok igen szorgalmasak, dolgozók, leginkább kereskedéssel és mindenfajta iparral foglalkoznak. Olyan buzgók az épületek emelésében, a földművelésben és a szőlőművelésben, hogy Erdélynek annál a részénél, amelyet a szászok laknak, nincs ma szebb vagy termékenyebb.”

„Bár ilyen különböző nemzetek lakják ugyanazt a földet, csodálatos egyetértésben élnek egymással. Ha néha civakodnak is, ami testvérek között is megesik, mikor külső ellenség támad, újra kibékül-

nek, hogy csodálatos ügyességgel és okossággal megvédelmezzék magukat és az övéiket.”

A románokról azt írja, hogy többnyire „a magyarok jobbágysai, saját településeik nincsenek, hanem az egész országban elszórtan, nyájaikkal hegyekben és erdőkben rejtőzködve nyomorúságosan folytatják életüket. („Caeteri plebei omnes Hungarorum coloni et sine propriis sedibus, sed sparsi hinc inde per totum regnum, rari in apertis locis incolae, montibus ac sylvis plaerumque cum suo pecore pariter abditi sordide vitam docunt.”)

Míg a székelyeket, magyarokat és szászokat talán túlzottan is dicséri, a románok társadalmi helyzetét és szerepét az ország gazdasági életében tévesen ítéli meg. A románok jelentős része ugyanis ebben a korban transzhumáló pásztor volt, ami együtt járt – miként erre már fentebb utaltunk – állandó településeik kialakulásával. A gyapjú és a tejtermékek értékesítéséből származó jövedelmük gyakran egyes jobbágyrétegeknél is magasabb életszínvonalat biztosított számukra, s így túlzás életük „nyomorúságáról” beszélni. Emellett a gyapjútermelés révén, mely az erdélyi posztóipar nélkülözhetetlen nyersanyagát képezte, az ország gazdasági életének Verancsics által magasztalt virágzásához is hozzájárultak. Kétségtelen, hogy egyre gyarapodó számban voltak köztük jobbágysai is, ám nemcsak a magyarok, hanem a szászok, sőt a románok (a nemesi rangra emelt kenézek) jobbágysai, akik mint földművelők jobbágyfalvakban megtelepedve éltek. A román társadalomszerkezet tehát jóval differenciáltabb volt, mint ahogy Verancsics leírja. Az általános képhez az is hozzátartozik, hogy a magyarság jelentős része is jobbágysorban élt, ugyanakkor a románok között is voltak már nemesek.²⁷

Verancsics leírásából egy gazdag Erdély képe tárul elénk, amelyben virágzott a mezőgazdaság, bányászat, ipar, kereskedelem, fejlődtek a városok. Egy olyan Erdély képe, amelyet még nem dúltak fel háborús pusztítások. De ő meglátta már a fenyegető veszélyt is, amikor megjegyezte, hogy „a hegyeken túlról és Moldvából minden oldalról szorongatják és támadják a tatárok és törökök, úgyhogy Erdély hajszálon függ”...

Valóban, a 16–17. századforduló körül már megkezdődik Erdély romlása. A Báthori Zsigmond ingatag politikája következtében gazdátlanra vált ország lakosságát előbb Mihály vajda, majd Basta csapatai, román, rác, vallon, hajdú egymással versenyezve, éveken át hajmeresztő kegyetlenséggel irtották. A földek műveletlenül maradtak, úgyhogy az életben maradtakat az éhínség, majd a pestis tizedelte meg. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemsége idején fél évszázadig nem járt el-lenséges had Erdélyben, az ország újjáépül, gazdaságilag megerősödik, a tudomány és művelődés fellendül. Erdély népi erői növekednek. A békés korszaknak véget vetett II. Rákóczi György 1657. évi szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata. A betört török–tatár martalócok, a két vajda seregei négy éven át rabolják, égetik az országot, gyilkolják, rabságra hurcolják a lakosságot. A pusztulás főként a magyarságot sújtotta. A szászokat fallal övezett városaik védték, a románok nagyobb tömege még a természetes védelmet nyújtó erdős hegyekbe húzódnak, a székelyek is a havasokba menekülhettek. A hét megye nyílt vidékein, a hadak útjában fekvő jobbágyfalvak elpusztult magyar parasztságának helyére a hegyekből leszálló románok telepednek. E hatalmas pusztulás nyomán Erdély népességének jelentős fogyatkozása következett volna be, ha egyidejűleg nem fokozódik a román bevándorlás. Míg az összes népesség a 17. század végén valószínűleg nem volt nagyobb, mint egy évszázaddal korábban, a gyarapodó románság számaránya egyes feltevések szerint a századforduló tájáig mintegy 7–8 százalékkal emelkedhetett.²⁸ Így valószínűleg közel járhatott a valósághoz Vasile Lupu moldvai vajda, amikor 1650 táján azt írta a szultánnak, hogy Erdély népességének már több mint egyharmada román.²⁹

Noha egyes korabeli szerzők, mint például Georg Kreckwitz, a románokról általában mint nomád pásztorokról írnak,³⁰ ez még az újabban bevándorlók vonatkozásában is csak részben fedi a valóságot. A régebben megtelepedett románok már a társadalom minden rétegében megtalálhatók: transzhumáló pásztorok, jobbágysai, zsellérek, szabadparasztsai, kézművesek, kereskedők. A hagyományos román társadalomszerkezeti formák felbomlását mindennél meggyőzőbben jelzi beilleszkedésük a nemesi társadalomba. A román nemesszaládók száma már a 15. században is elég jelentős volt. A fejedelmek egész sor románt nemesítettek meg, elsősorban Kővár-vidéken, Fogarasban, de a belső Erdélyben is. Hunyadban, Máramarosban a román nemesek, nemesparasztsai tömege élt. A nemesi rangra emelt románok közül többen az ország vezető rétegébe emelkednek. A gyarapodó román értelmiség fokozatosan alkalmazkodott ahhoz az életformához, amelynek európai színezetét Erdély politikai nemzetei határozták meg évszázadokra visszamenően.³¹

Az eddig feltárt források, amelyeket fentebb bemutattunk, nem szolgálhatnak támpontul, hogy a

16–17. századi Erdély etnikai csoportjainak számát vagy számarányát a tárgyilagosság igényével lehesse megbecsülni. Ennek érdekében további kutatásokra volna szükség. Vasile Lupu idézett jelentése alapján csak az bizonyos, hogy a románság számereje a 17. század közepén a népesség egyharmadánál nagyobb még nem lehetett.

4. Népnövekedés és az etnikai viszonyok módosulása a 18. században

A történeti demográfia forrásai a 18. századtól kezdve egyre gyarapodnak. A század eleje óta különböző célokból és szempontokból végrehajtott összeírások, bár gyakran a népesség csak bizonyos rétegeit vagy csoportjait vették számba, többé-kevésbé megbízható számadatokat szolgáltatnak, amelyekre támaszkodva már nagyobb biztonsággal következtethetünk Erdély népességének nagyságára, nemzetiségeinek számbeli erejére.

Éppen nemzetiségi vonatkozásban tapasztaljuk azonban, hogy néha tévesek, ellentmondásosak azok a következtetések, amelyeket egyes szerzők a forrásanyag alapján levonnak. Megbízható, a valóságot megközelítő kép feltárását csak a nacionalista elfogultságtól mentes, tárgyilagos kutatástól remélhetjük.

Ebben az összefüggésben elsőként Jancsó Benedek³² megállapításait elemezzük, aminek fő oka az, hogy sokáig neves történészek általában az ő adatait használták. Jancsó becslése szerint 1700-ban Erdély 500 ezer főnyi népessége nemzetiség szerint így oszlott meg: 150 ezer magyar (a székelyekkel együtt), 100 ezer szász, 250 ezer román. Jancsó csupán a románok vonatkozásában hivatkozik forrásra, éspedig a románság katolizálása érdekében buzgólkodó jezsuitáknak 1701-ben a római Szentszékhez küldött jelentésére. Ez szerinte a románok számát 200 ezerre becsülte. Bizonyára Jancsó is tudta, hogy a jezsuiták számadata nem pontos összeíráson alapult, talán ezért látta indokoltnak, hogy a románok számát 250 ezerre egészítse ki. Miként azonban David Prodan³³ helyesen mutat rá, a jezsuiták csak az „unitusok” számáról tettek jelentést, ebben a számban tehát nem foglaltatnak benne azok a románok, akik az uniót elutasítva, továbbra is az ortodox egyház hívei maradtak.

Ezek szerint Jancsóknak a jezsuiták jelentésére támaszkodó becslése a románok lélekszáma tekintetében sem érdemel hitelt. A magyarokra és a szászokra vonatkozó becslését semmivel nem dokumentálja. Láttuk azonban, hogy Mályusz Elemér nem eshetett túlzásba, amikor a magyarok számát (a székelyekkel együtt) a 15. század végén 255 ezerre becsülte: így képtelenség feltételezni, hogy számuk két évszázad alatt csaknem százezerrel fogyott, amikor a szászok 30 ezerrel szaporodtak.

Még szemléltetőbben kimutatható Jancsó tévedése, ha az összes népesség általa 500 ezerre becsült lélekszámát más, megbízhatóbb becslési adatokkal vetjük egybe. Erdély népessége – Mályusz becslése szerint – már a 15. század végén elérte a 425 ezret, ezek szerint tehát kétszáz év alatt a gyarapodás mindössze 75 ezer lenne, alig 18 százalékos. Ezzel szemben a népesség 1720. évi nagyságát Acsády Ignác, mint alább ismertetjük, 806 ezerre becsülte, így Jancsó adata alapján számítva a 20 év alatti szaporulat 306 ezret (61,2%) tenne ki, ami 3,06% körüli évi átlagnak felel meg. Az eredmények tehát mind a két összevetés alapján irreálisak, és arra utalnak, hogy közelebb járhatott a valósághoz Bakács István, amikor Erdély 1700 körüli népességét 700 ezerre becsülte.³⁴ Kétségtelen tehát, hogy Jancsó becslése sem az összes népesség, sem nemzetiségi összetétele vonatkozásában nem fogadható el.

A török hódoltság megszűnése utáni Magyarország népességének meghatározását először Acsády Ignác kísérelte meg 1896-ban megjelent munkájában.³⁵ Számításainak alapját az 1715., illetve az ezt helyesbítő 1720. évi összeírás képezte, melynek során az adófizető háztartásokat vették számba. Minthogy igen sok volt az adót nem fizető s így az összeírás alól mentesítettek száma, Acsády sok becslésre volt utalva. Területileg az összeírás nem terjedt ki az anyaország katonai igazgatás alatt álló déli megyéire és Erdélyre sem. A becsléssel kiegészített adatokra támaszkodva Acsády Magyarország és Erdély 1720. évi lakosságának együttes számát 2 millió 582 ezer főben határozta meg.

Acsády becslésének téves voltát csak évtizedek múltán kezdték felismerni a történeti demográfia kutatói, sajnos azonban addig az ő téves adatai képezték a történeti és statisztikai tanulmányok egész sorának egyetlen, megdönthetetlennek vélt forrását. Elsőként 1938-ban Barsy Gyula, legutóbb pedig 1957-ben Dávid Zoltán és Acsády György vette kritikai elemzés alá Acsády Ignác megállapításait.

Dávid Zoltán³⁶ alapos és meggyőző érvek felsorakoztatásával 4 millióra becsüli Magyarország és Erdély 1720. évi népességét. Lényegileg ezt a megállapítást fogadja el Pápai Béla mint alsó határértéket.³⁷

Erdély 1720. évi népességét Acsády Ignác 806 ezerre becsülte azzal a módszerrel, hogy egy 1721-ből fennmaradt összesítést összevetett az 1698, 1713, 1720, 1723, 1724, 1727. és 1733. évekből származó részletes adóösszeírásokkal. Ezt az eredményt, ellentétben az anyaországra vonatkozó becslési eredménnyel, Dávid Zoltán a későbbi adatokkal történt egybevetés alapján „meglepően jó”-nak mondja.³⁸

Acsády számításokat végzett a népesség nemzetiségi megoszlására vonatkozóan is, az adóösszeírások igen hiányosan fennmaradt névjegyzékeiben felsorolt családnevek elemzése alapján. Közölt eredményei azonban korántsem tekinthetők megbízhatóknak, ezért ismertetésüket fölöslegesnek tartjuk.³⁹

Erdély 18. század eleji etnikai viszonyaira vonatkozóan Jancsó Benedek és Acsády Ignác becslései éppen úgy megbízhatatlanok, mint ahogy dokumentálatlan David Prodan⁴⁰ feltevése is, miszerint Erdélyben a románok abszolút többsége 1700–1730 között alakult ki.

A 18. századtól kezdve a románság már politikai tényezőként is jelentkezik az erdélyi közéletben. A vallási unió hatásaként a semmiből létrejön egy vékony, de felkészült értelmiségi réteg, amely megfogalmazza a román nacionalizmus lényegében dák-román tartalmát és követeli, hogy a román nép ismertessék el negyedik, egyenrangú nemzetnek. Követelésének alátámasztására hivatkozik egyrészt arra, hogy a románság mint az egykori római gyarmatosok leszármazottja Erdély legrégebbi népe, másrészt arra, hogy már a népesség többségét képezi.

A román többség bizonyítékaul általában arra a három összeírásra szoktak hivatkozni, amelyeket a román szakirodalom következetesen „román összeírások” megjelöléssel vitt be a köztudatba, ezzel azt a látszatot keltve, mintha azok etnikai összeírások lettek volna. A valóság azonban az, hogy az összeírások célja nem az etnikai, hanem csupán a vallásfelekezeti viszonyok felderítése volt, nevezetesen azt a kérdést kívánták tisztázni: milyen eredményeket ért el a vallási unió, illetve hol és milyen mértékben maradt sikertelen. Ezt a körülményt nem hagyhatjuk figyelmen kívül az összeírások forráskritikai értékelésénél. A két görög rítusú egyház híveinek táborában, bár kétségtelenül a románok alkották a többséget, voltak görögök, szerbek, cigányok stb., de ez utóbbiak számát nem tisztázták. Az összeírókat csak az érdekelte: „unitus – nonunitus”? Ha az etnikai viszonyokat kívánták volna számba venni, akkor egyidejűleg össze kellett volna írni a magyarokat, németeket, zsidókat és egyéb nemzetiségűeket is. Ez azonban nem történt meg. Az összeírások eredményei alapján tehát legjobb esetben is csupán a románok lélekszámára következtethetünk, de számarányát megállapítani vagy éppen a románság abszolút többségét bizonyosnak tekinteni mindaddig képtelenség, amíg nem ismerjük az összes népesség, illetve a többi nemzetiségek nagyságát.

Adataik kiértékelése előtt meg kell jegyeznünk, hogy mind a három összeírás kiterjedt az akkor Erdélyhez tartozó Partiumra is (Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megyék, valamint Kővár-vidék), s így az alábbi adatok – az eddigiektől eltérően – ezzel együtt értendők.

Az első összeírás 1733-ban készült. Az erdélyi országgyűlés, tisztázni kívánván a válságba került vallási unió helyzetét, elrendelte, hogy mind a gubernium, mind az unitus román püspök írassa össze az országban élő unitus és ortodox híveket. Klein püspök a papjai segítségével elkészített összeírást még ugyanabban az évben átnyújtotta az országgyűlés főbiztosának, s ennek anyagát tette közzé 1898-ban Nicolae Togan a Brukenthal-múzeumban őrzött kézirat alapján.⁴¹ Felsorolja az összes helységet, szám szerint 2078-at, amelyekben úgymond románok laktak, még azokat is, ahol csak 1–2 román családot találtak. Az összeírás végeredménye a következő: a papok száma 2743 (2255 unitus, 486 ortodox, 2 ismeretlen vallású), a családok száma 85 550. A papokat is családoso-knak számítva, ez összesen 88 293 család, az 5-ös szorzószám alkalmazásával tehát 441 465 személy.

Az összeírásból kimaradt a Barcaság és Brassó városa, ahol a románság a gazdag görög kereskedők hatására is töretlenül az ortodoxia híve maradt. Ezek adatait 1972-ben H. Chirca közölte a nagyszebeni állami levéltárban megtalált kézirat alapján, amely a gubernium által végzett összeírás anyagát tartalmazza. Eszerint itt 2307 ortodox családot írtak össze, ami az 5-ös koefficienssel 11 535 lelket jelent.⁴²

A Klein-féle összeírás eredményéhez hozzászámítva a barcasági adatokat, mindössze 453 ezerre tehető a görög katolikusok és görögkeletiek lélekszáma.

A következő, ugyancsak vallásfelekezeti kritériumok alapján készült összeírást 1750-ben P. Aron görög katolikus püspöki vikárius hajtotta végre, papsága közreműködésével. Ez alkalommal a család-fők mellett a családtagok számát is összeírták, amint erre L. Moldovan utal.⁴³ Az összeírás eredményeit Augustin Bunea⁴⁴ 1901-ben tette közzé, a községsoros adatokat ekképpen összegezve: a községek száma 1900 (ebből unitus 1887), a templomok száma 1718 (ebből unitus 1704), a papok száma 2130 (ebből unitus 2100), a kántorok száma 843. Végül a lélekszámot így összegezi:

Unitusok a községi felsorolás szerint	533 657
Unitusok a hunyadi esperességben kb.	10 000
Összes unitusok	543 657
Nonunitusok az összeírás szerint	4 065
Nonunitusok a Barcaságban kb.	21 000
Lélekszám mindössze	568 722

Reálisabb volna az egybevetés az 1733. és a későbbi 1760–62. évi összeírások eredményeivel, ha a lélekszám mellett ismernénk az összeírt családok számát is, de Bunea erről nem tesz említést.

Buccow báró erdélyi főhadiparancsnok rendeletére 1760–62-ben harmadszor is összeírják az unitus és ortodox egyház híveit (a továbbiakban erre – későbbi román szerzők nyomán – mint 1761-es összeírásra hivatkozunk). A rendelkezés szerint egyszerre két összeírást kellett végezni (mint ahogy 1733-ban is): az egyiket a politikai hatóságok, a másikat az unitus papok közreműködésével, hogy egyiket a másikkal kiegészíteni és ellenőrizni lehessen. Virgil Ciobanu⁴⁵ a politikai hatóságok által végzett összeírás alapján a következő összesített számadatokat közli:

Ortodox család	126 652
Unitus család	25 164
Ortodox pap	1 380
Unitus pap	2 238
Összes család	155 434

Ez a szokásos 5-ös koefficienssel szorozva 777 170 lelket jelent.

Ezzel szemben J.M. Ballmann ugyanezen összeírás eredményét így összegzi:

	Családok	Lélekszám	Papok	Kántorok
Erdély a Barcaság nélkül	140 866	547 243	2 858	2 719
Barcaság 1765. évi összeírás	3 859	13 934	49	?
Erdély összesen	144 455	561 177	2 907	2 719

Amikor Ballmann a családok száma mellett a lélekszámot is közli, egyúttal rámutat arra, hogy egy családra még 4 lélek sem esik (számításunk szerint csupán 3,88).⁴⁶ Ennek alapján csak arra következtethetünk, hogy az összeírás során nemcsak a családok számát, de párhuzamosan a lélekszámot is számba vették. Erre utal L.J. Marienburg⁴⁷ és Benkő József⁴⁸ közlése is, akiknek adatai pontosan egyeznek a Ballmann által közölt lélekszámmal (figyelman kívül hagyva a Barcaságot).

Virgil Ciobanu szerint az összeírt családok száma csaknem 11 ezerrel több, mint amennyiről Ballmann tájékoztat. Részben ennek folytán, részben annak következményeként, hogy Ciobanu a lélekszámot csupán az összegezett családszám alapján 5-ös koefficiens alkalmazásával számította ki, az általa jelzett lélekszám is kereken 216 ezerrel meghaladja a Ballmann szerint az eredeti összeírásokban feltüntetett lélekszámot.

Ballmann hivatkozik még egy 1772. évi összeírásra is, amely szerint 558 076 nonunitus, 119 230

unitus, összesen tehát 677 306 lelket vettek számba, de megjegyzi, hogy ebben benne foglaltatnak a görögök és a cigányok is.⁴⁹ Eszerint 1772-ben még mindig százezerrel kevesebb lett volna a két görög rítusú egyház híveinek száma, mint amennyit Ciobanu az 1761-ben összeírt családok száma alapján kimutatott.

Azok az ellentmondások, amelyek Ciobanu és Ballmann adatai között nyilvánvalóak, csak az összeírás egyházi és civil anyagának egybevetése, alapos elemzése útján küszöbölhetők ki. Addig azonban Ciobanu számításainak hitelessége jogosan vitatható.

A három összeírás eredményeit állítja egymás mellé és elemzi Natalia Giurgiu⁵⁰ az alábbiak szerint:

	1733	1750	1761
A helységek száma	2 078	1 916	2 284
A templomok száma	?	1 734	1 868
A papok száma	3 028	2 148	3 618
Lélekszám	462 465	579 227	777 170
Átlagos lélekszám helységenként	223	302	320

Giurgiu nem okolja meg, miért teszi az 1733. évi lélekszámot 9 ezerrel, az 1750. évi lélekszámot pedig kerekén 10 ezerrel magasabbra, mint ahogy N. Togan, illetve A. Bunea fentebb ismertetett közléseiből láttuk, bár tanulmányának forrásaként ezekre hivatkozik. Miután az eltérés alig haladja meg a 2 százalékot, fogadjuk el Giurgiu adatait, melyek alapján a tényleges gyarapodás üteméről az alábbi kép nyerhető:

Időköz	Év	Összes gyarapodás		Évi átlagos gyarapodás	
		Szám	%	Szám	%
1733–50	17	116 762	25,2	6 868	1,33
1750–61	11	197 943	34,2	17 995	2,70
1733–61	28	314 705	68,1	11 240	1,87

Giurgiu csak az utolsó összeírás eredményeit tekinti hitelesnek, a két előző összeírás adataiban azonban kételkedik: eredményeit csupán minimális adatként értékeli, mert véleménye szerint az összeírásokból sok román kimaradt. Figyelembe véve azt, hogy Erdély összes népességének évi átlagos szaporodási üteme ebben az időben csak 0,6 százalék körül mozgott, túlzottnak tartja ugyan a románság gyarapodási ütemét (évi 1,87%), de ezt mégis megmagyarázhatónak véli a románság nagy szaporaságával.⁵¹

Bár sokan kételkedtek az összeírások adatainak hitelességében, az ezzel kapcsolatban felvetődő megannyi tisztázatlan kérdés közül csak néhány fontosabbra kívánunk rámutatni.

Mindenekelőtt nem téveszthető szem elől, hogy az összeírások anyagát csak mint *vallásfelekezeti* statisztikát értékelhetjük, de semmiképpen se tekinthetjük *nemzetiségi* statisztikának. A két görög rítusú egyház híveinek tábora és a románság közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. A görögök, szerbek, bolgárok kiiktatása csaknem megoldhatatlan feladat, ám viszonylag csekély számuk miatt gyakorlatilag amúgy is elhanyagolható.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a jelentékeny számú cigányokat, akiket az összeírások vallási kritérium alapján a románokkal együtt vettek számba (bár ritkán találunk erre határozott utalást), és az összeírások végeredményeiben megkülönböztetés nélkül mindig mint románok jelentkeznek. Egyedül Nicolae Togan az, aki *Româniî din Transilvania la 1733* című munkájában néhány közösségi adatnál mégis feltünteti: „Zingari”. Így például Szeben-külvárosban (Suburbium Cibiniense) 80, Disznód községben 12 család szerepel „Zingari” megjelöléssel, amellet a 180, illetve 8 család mellett, amelyek etnikailag nincsenek megkülönböztetve.⁵² Annak ellenére, hogy a Togan által cigánynak jelzett családok száma még a kétszázat sem haladta meg, valójában minden bizonnyal jóval többen

lehetek, amire a későbbi adatok alapján következtethetünk. L.J. Marienburg szerint a cigány családok száma 1772-ben 7718 volt, közülük több mint a fele vándorcigány (Zeltbewohner), azonban megjegyzi: vajon ki tudná ezeket megszámlolni? 1791-ben már 11 610 cigány családot tartottak számon,⁵³ J. Leonhard nyomán J. Benigni 1786-ban 60 ezerre, M. Lebrecht 1794-ben 62 ezerre teszi a cigányok lélekszámát.⁵⁴ J. M. Ballmann rámutat arra, hogy a cigányokat rendszerint hozzászámítják a románokhoz, akiknek a vallásához tartoznak: „Die Zigeuner werden gewöhnlich mit den Walachen, zu deren Gottesdienste [...] sie sich überall halten, zusammengezählt”, majd megállapítja, hogy a románok és a cigányok kb. 1/5 része az unitus egyház híve, de a legtöbb román és cigány, valamint a görögök az ortodox egyház hívei.⁵⁵ A Bielz szerint „die griechisch-katholischen und orientalischen Christen fast sämtlich der walachischen Nation angehören. Auch die Zigeuner zählen sich je nach ihrem Aufenthaltsorte meist zu einer dieser beiden Konfessionen” – hozzátéve: „die Zigeuner sprechen mehr die walachische als ihre eigene Sprache”.⁵⁶ Még az 1850. évi népszámlálás hivatalos kiadványában is azt olvassuk, hogy a cigányok inkább a román nyelvet beszélik.⁵⁷

Kétségtelen, hogy a 18. században és csaknem a 19. század dereka tájáig a cigányok nemcsak valóságilag, de nyelvileg is a románsághoz csatlakoztak. Ez természetes következménye annak, hogy Havaselvéről vándoroltak be, ahol évszázadokig együtt éltek a románokkal, s ott vették fel a görögkeleti vallást is. A cigányok azonban, szoros vallási és nyelvi kapcsolataik ellenére, etnikailag nem számíthatók a románokhoz. Az ún. román összeírások eredményeiből tehát le kell vonni a cigányok valamiképpen megbecsülhető számát, és csak az ily módon csökkentett értékek fejezhetik ki a román etnikum számerejét. Hasonló problémákkal találkozunk a későbbi összeírások során is mindig, amikor a népességet vallási vagy nyelvi kritériumok alapján veszik számba.

Az a körülmény, hogy 1733-ból és 1761-ből csak a családszámokat, 1750-ből pedig csupán a lélekszámokat ismerjük, lényeges hibaforrást képezhet az eredmények kiértékelésénél. Kérdés ugyanis, hogy a lélekszám kiszámítása az 5-ös koefficienssel reális-e. Láttuk már, hogy Ballmann szerint 1761-ben a családok átlagos lélekszáma mindössze 3,88 volt. Haralambie Chirca utal arra, hogy 1733-ban a szászsebesi szék (Mühlbacher Stuhl) kifogást emelt az ellen, hogy a román papok „család”-ként írták össze az egyedülálló személyeket is (aggok, súlyos testi sérültek, koldusok, munkaképtelenek stb.), s ennek következtében több családot mutattak ki, mint amennyi a civil hatóságok összeírásában szerepelt. Tekintve, hogy az egyházi és világi szervek összeírási eredményei között másutt is voltak eltérések, Chirca javasolja, hogy az egyházi összeírások eredményeit csökkenteni, a civil összeírások eredményeit növelni kellene néhány százalékkal, s így a valóságot jobban megközelítő képet kapnánk.⁵⁸

Chirca javaslata csak annyiban érdemel figyelmet, amennyiben rámutat az egyházi és kormányhatalmági szervek összeírási eredményei között mutatkozó eltérésekre, valamint ezek tisztázásának szükségességére. De a végeredmények néhány százalékos csökkentése vagy növelése nem célravezető módszer, csak elterelné a figyelmet a probléma lényegéről. A kritikai elemzést nem a végeredményeknél, hanem a községi adatoknál kellene kezdeni. A reális adatok felderítésének egyetlen célravezető módszere csak az lehet, ha a három összeírás községi adatsorait egymás mellé állítva azokat helytörténeti és egyéb forrásadatokkal ellenőrizzük, egyben pedig a községek népességének az összeírások közötti időben mutatkozó feltűnőbb növekedésére vagy fogyására is magyarázatot keresünk.

Az 1750. évi „román” összeírás eredményeinek ellenőrzésére igen jó lehetőséget kínálna az 1750. évi általános erdélyi összeírás, amely a Systema Bethlenianum néven ismert új adórendszer alapjául szolgált, számba vette helységenként és név szerint az egész adózó népességet. Az összeírás jelentőségére Trócsányi Zsolt⁵⁹ hívta fel a figyelmet annak hangsúlyozásával, hogy ez egyedülálló érték, páratlanul áll a korabeli Kelet-Európában, és alapul szolgálhat a 18. századi erdélyi társadalom megismeréséhez. Kár, hogy a teljes egészében fennmaradt levéltári anyag feldolgozása késik, mert adatai alapján a népesség nemzetiségi összetételére is lehetne hozzávetőlegesen következtetni.

Alaposabb elemzésre szorulna az a kérdés is, amelyet N. Giurgiu és mások is általában így fogalmaznak meg: a „román” összeírások (legalábbis a két első) eredményei csak minimális adatként értékelhetők, mert igen sok románt nem vettek számba. Ám ennek inkább az ellenkezője látszik bizonyítottnak. Mint láttuk, H. Chirca az 1733. évi összeírás egyházi adatait inkább túlzottnak tartja, ezért csökkenteni javasolja néhány százalékkal, D. Prodan pedig megállapítja, hogy az összeírást végző papok gyakran jegyezték be hozzávetőleges, kerek vagy éppen szándékosan valótlan számokat, ha ezt úgy kívánta az érdekük.⁶⁰ A Bunea rámutat arra, hogy a két görög rítusú felekezet híveinek számát azért állapították meg, hogy hány papot kell mentesíteni a közterhek alól, és ennek megfelelően a pa-

pap és kántorok részére mekkora földet kell kihalászni a községi vagy a nemesi birtokokból. Nagy lélekszámú községekben 3, közepesekben 2, kisebbekben egy pap kaphatott adómentességet, és Mária Terézia 1743. évi rendeletével ennek alapján szabta meg a papok számát.⁶¹ Nyilvánvaló tehát, hogy az összeírást végző papoknak fontos anyagi érdeke is fűződött ahhoz, hogy egyetlen hívük se maradjon ki. Erre utal az a sok helység, ahol mindössze 2–4–8 családot vettek számba, valamint a feltűnően sok kerek szám (20–50–200) is. Ez utóbbiakat feltehetően becslés alapján jegyezték be, s érdeküknek megfelelően bizonyára nem a minimumot. Minden jel szerint tehát az összeírások eredményei inkább a maximumot tükrözik.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a három „román” összeírás eddig publikált anyagának megbízhatósága még nincs tisztázva, adatainak hitelessége alapos forráskritikai elemzést kívánna meg, mielőtt azokra tudományos tárgyilagossággal bármilyen következtetéseket lehetne felépíteni.

Míg a két görög rítusú egyház híveit három alkalommal is összeírták, a többi vallásfelekezetek híveinek lélekszámáról csak 1766-tól kezdve vannak adatok. Az egyházak vezetői által 1766-ban végrehajtott összeírások eredményeiről J. Ballmann⁶² és L.J. Marienburg⁶³ közöltek azonos adatokat. J. Söllner⁶⁴ hozzászámít még 2 ezer zsidót, s így a három szerző egybehangzó adatai szerint a népesség vallásfelekezeti megoszlása 1766-ban a következő lehetett:

Római katolikus	93 135
Református	140 043
Unitárius	28 647
Lutheránus	130 884
Görög katolikus	116 958
Görögkeleti ortodox	444 219
Zsidó	2 000
Összesen	955 885

Ezzel szemben P.R. Gottschling a két görög rítusú egyház híveinek 1766. évi együttes számát 36 ezerrel magasabbra teszi.⁶⁵

Nem ismerjük a módszert, ahogyan az egyes vallásfelekezetek számba vették híveiket, de általános a vélemény, hogy az adatok hiányosak, és Ballmann szerint csak hozzávetőleges tájékoztatást nyújtanak a vallásfelekezetek viszonylagos számerejéről. Annyi bizonyos, hogy az összeírásokból kimaradtak a nemesek, amint erre többek közt J. Hintz, J. Benigni és Benkő utal.⁶⁶ J. Söllner az 1786. évi népszámlálás alkalmával számba vett népességszám figyelembevételével a népesség nagyságát 1766-ban 1 millió 343 ezerre becsüli, amiből az következne, hogy a vallási összeírásokból 387 ezer lélek kimaradt. Ezt a különbséget az egyes felekezetek között felosztva, Söllner kiszámítja 1766-ra a valószínű lélekszámokat.⁶⁷ Minthogy számításai a későbbi megbízhatóbb adatokkal egybevetve irreálisnak tűnnek, ismertetésüket mellőzzük.

A népesség vallásfelekezeti megoszlására vonatkozóan C. Sassu egy eddig ismeretlen adatra hivatkozik.⁶⁸ A lelőhely megjelölése nélkül közli Preiss báró erdélyi hadseregarancsnok kiadatlan jelentését, amelyben 1773-ban, mindjárt Erdélybe érkezése után tájékoztatta II. Józsefet a hitfelekezetek számerejéről. A jelentésben foglaltak feltehetően az 1766. évi egyházi összeírásokon alapulnak. Ballmann fentebb közölt adataitól csak annyiban térnek el, hogy a római katolikusok számát 89 ezerre, a görög egyesültek számát 119 ezerre, a görög nemegyesültekét pedig 558 ezerre teszi, míg a többi felekezetek lélekszáma ugyanaz.⁶⁹ Preiss báró adatai csupán azért érdemelnek figyelmet, mert azokat C. Sassu nyomán N. Giurgiu is hitelesnek tekinti,⁷⁰ és pedig annak ellenére, hogy eszerint a két görög rítusú egyház híveinek száma mindössze 677 ezer, szemben az 1761. évi „román” összeírás ugyancsak hitelesnek minősített 777 ezres lélekszámával.

Ezek után kíséreljük meg a vallásfelekezeti viszonyok alapján a népesség etnikai összetételére következtetni, párhuzamba állítva a három forrás részben eltérő adatait. Az etnikai struktúra vonatkozásában csak minimális lehet a tévedés, amikor a római katolikus, református és unitárius vallás híveit (figyelman kívül hagyva a jelentéktelen számú római katolikus németeket) magyaroknak: a lutheránusokat (a nem nagy számú magyarokkal együtt) németeknek, míg a görög katolikus és görögkeleti egy-

ház híveit általában románoknak számítottuk, levonva azonban L. J. Marienburg fentebb idézett közlése alapján 40 ezer cigányt.

A népesség etnikai megoszlása 1766-ban, vallási alapon becslve

Etnikai csoport	Ballmann szerint		Gottschling szerint		Preiss (Sassu) szerint (1772?)	
	Ezer fő	%	Ezer fő	%	Ezer fő	%
Magyar	262	27,4	263	26,5	258	24,1
Német	131	13,7	130	13,2	131	12,3
Román	521	54,5	557	56,1	637	59,7
Cigány	40	4,1	40	4,0	40	3,7
Zsidó	2	0,3	2	0,2	2	0,2
Összesen	956	100,0	992	100,0	1068	100,0

Tekintettel arra, hogy az összeírásból kimaradt nemesek túlnyomó többsége magyar (székely) volt, és a magyarnak számított vallásokhoz tartozott, a magyarság száma és aránya valamivel magasabbnak tetelezhető fel.

Mint tudjuk, az 1786. évi népszámlálás sem az etnikai, sem a vallásfelekezeti viszonyokat nem vette számba, de az összes népesség számáról kétségtelenül megbízhatóan tájékoztat. Ezért érdemesnek különös figyelmet J. Leonhardnak az 1786. évi népesség etnikai összetételére vonatkozó becslései,⁷¹ amelyeket bizonyos kiegészítésekkel J. Benigni is magáévá tett.⁷² Ezeket az adatokat az alábbi tábla szemlélteti:

**A népesség etnikai megoszlása 1786-ban
(Leonhard és Benigni szerint)**

Etnikai csoport	Szám	%
Magyar és székely	507 400	32,1
Szász (német)	204 000	12,9
Román	788 000	49,9
Cigány	60 000	4,0
Örmény	6 000	0,4
Zsidó	3 000	0,2
Görög, szerb	600	x
Ismeretlen	8 515	0,5
Összes népesség	1 577 515	100,0

P. Suciú 1925-ben közzétett tanulmányában,⁷³ a 13. és a 19–20. század fordulója közötti erdélyi nemzetiségi viszonyok alakulását vizsgálva, javarészt szintén az általunk idézett forrásokra támaszkodik. Mint a gyakorta marxista szemléletű haladó értelmiségiek, a „Holnap Társaságának” illusztris tagja azzal a céllal ragadott tollat (amire egyébként már a tanulmány címe utal), hogy a dokumentumokkal igazolható valóság feltárásával a megnagyobbodott Románia értelmiségi köreiben a társadalmi-gazdasági realitások iránti érzéket felkeltse.

Suciú – megítélésünk szerint helyesen – úgy véli, hogy Leonhard iménti táblázatán bemutatott adatai „valószínűbbek”, mint a Söllner szerint becsült adatok (l. a 64. jegyzetet), ez utóbbiakat ennek ellenére „érdekesnek és ismertetésre méltóknak” találja. Ez késztetett arra, hogy a Suciú munkájában is közölt Söllner-féle táblázatot ideiktassuk.

**A népesség etnikai megoszlása 1786-ban
(Söllner szerint)**

A nemzetiség megnevezése	Szám	%
Magyar	653 148	39,2
Székely	175 017	10,5
Német	302 204	18,2
Román	507 748	30,5
Szláv	7 607	0,5
Olasz	1 870	0,1
Örmény	1 255	0,1
Görög	494	x
Zsidó	2 832	0,2
Cigány	12 370	0,7
Az összes népesség	1 664 545	100,0

Mint látjuk, Söllner az összes népesség számát kerekén 1 millió 665 ezerre teszi, ami 87 ezerrel meghaladja a népszámlálás hivatalos eredményei alapján Leonhard táblázata szerint helyesen feltüntetett 1 millió 578 ezres lélekszámot. Ugyanakkor a magyarok száma (a székelyekkel együtt) 320 ezerrel, a németeké 98 ezerrel nagyobb, viszont a románok száma 280 ezerrel, a cigányoké 48 ezerrel kisebb a Leonhard által becsült adatokhoz képest. Ennek folytán a nemzetiségek viszonylagos súlya is lényegesen eltérő képet mutat: a románság az összes népességnek csupán 30,5 százalékát képviseli, míg 49,7 százalékát a magyarság teszi ki.

Bár – mint említettük – Leonhard becslése véleményünk szerint is jobban megközelíti a valóságot, Suciú a népesség etnikai összetételének alakulását szemléltető táblán is (l. a 73. jegyzetet) a Söllner adatait tünteti fel. A románok számát az 1200–1300-as évek között 100 ezerre becsüli, jóllehet Mályusz Elemér megfelelő helyen idézett becslése szerint (l. a 23. jegyzetet) ezt a lélekszámot a románság valószínűleg csak a 15. század végére érte el.

Végül érdemes megemlíteni, hogy amikor Suciú – miként általában azok a forrásmunkák, melyekre a 18–19. századi etnikai viszonyok alakulásával kapcsolatban mi is hivatkoztunk – a nemzetiségek számát szintén a vallási adatok alapján igyekezett megbecsülni, a tanulmányunk során következetesen alkalmazott módszert követi.

Erdély népességének a 18. század végi etnikai tagolódását M. Lebrecht⁷⁴ – a gubernium 1794. évi népességi nyilvántartása alapján becsülve – az alábbiak szerint szemlélteti:

Etnikai csoport	Szám	%
Magyar és székely	481 681	33,0
Szász (német)	181 790	12,5
Román	729 316	50,0
Cigány	62 315	4,3
Zsidó	1 606	0,1
Örmény	1 090	0,1
Görög	652	x
Bolgár	109	x
Összesen	1 458 559	100,0

Bevándorlás vagy kivándorlás?

Az ismertetett adatsorok, bár a népesség etnikai struktúrájáról egymástól eltérő képet adnak, arra mégis minden kétséget kizáróan rávilágítanak, hogy a románok száma a 18. században rendkívüli mértékben megnövekedett. A románság gyarapodási üteme – mint láttuk – 1733–1761 között az évi 1,87 százalékot, 1750–1761 között pedig az évi 2,70 százalékot is elérte, miközben az összes népesség gyarapodási üteme csak évi 0,6% körül mozgott. Vajon feltételezhető-e ebben a korban ilyen magas természetes szaporodás, és ha igen, mivel lehet magyarázni? N. Giurgiu egyszerűen a román nép nagy szaporaságával véli megmagyarázhatónak, P. Suciú pedig úgy véli, hogy a szaporaság annak a „paupe-rizmusnak és kulturátlanságnak” tulajdonítható, amelyben a román nép élt.⁷⁵

Minthogy ezt a magyarázatot a természetes népmozgalom adatai a legkevésbé sem támasztják alá, alapos okunk van feltételezni, hogy a román népesség 18. századi példátlan arányú gyarapodásának – a valószínűsíthető legmagasabb természetes szaporodás mellett is – jelentős forrását kellett hogy képezze a bevándorlás. Ennek ellenére nem hallgathatjuk el, hogy a történeti kutatás a bevándorlás folyamatát és méreteit még nem tisztázta egyértelműen, sőt egyes történészek a vándormozgás ellentétes irányára, a román kivándorlásra sorakoztatnak fel érveket, nem méltatva figyelemre azokat a forrásokat, amelyek a kivándorlók visszatéréséről tudósítanak.

Ebben a vonatkozásban Ștefan Meteș⁷⁶ képviseli a legszélsőségesebb álláspontot. Munkája címéhez híven csak azt igyekszik bizonyítani, hogy a románok már a 13. századtól kezdve (!) hét évszázadon keresztül megszakítás nélkül vándoroltak ki Erdélyből a két vajdaságba. Az ellentétes irányú, tehát a román vajdaságokból Erdélybe történt bevándorlást bizonyára olyan jelentéktelennek tartja, hogy nem is foglalkozik vele. Megállapításainak nacionalista elfogultságát élesen bírálja E. Wagner.⁷⁷

D. Prodan kutatásait csak a 18. századi román vándormozgalom problémakörére korlátozza.⁷⁸ Tanulmányának első részében⁷⁹ alapos tárgyismerettel és meggyőző tárgylagossággal mutatja ki Jancsó Benedek és Acsády Ignác becsléseinek tarthatatlanságát, amelyekre támaszkodva a historikusok egy része a 18. századi román bevándorlást valóban túlzott méretűnek tételezte fel. Prodan ezzel kapcsolatos megállapításait – miként fentebb részletesen rámutattunk – ma már a történeti demográfia elismert kutatói, így Dávid Zoltán, Pápai Béla, Acsády György is jórészt igazolták.

A historikusok véleménye csaknem egyöntetű abban a tekintetben, hogy a románságot az egész történelem folyamán, de különösen a 18. században valami nyugtalan vándorlási „kedv” jellemzi.⁸⁰ Az állammal és a földesúrral szemben a vándorlás lévén az osztályharc egyetlen lehetséges formája, a románság folytonos mozgásban volt Erdély és a két vajdaság között. Ennek figyelembevételével Prodan a ki- és bevándorlások ide-oda hullámzását mint egységes, összefüggő folyamatot vizsgálva az ellentétes irányú vándormozgások egyenlegének megvonására törekszik.⁸¹ Végső következtetése az, hogy Erdély viszonylatában a 18. századi román migráció inkább veszteséges, mint nyereséges mérleggel zárult. Érvelései két csoportba sorolhatók. Elsősorban az erdélyi és a vajdasági jobbágyterhek párhuzamba állításával megcáfolhatónak véli a történészek addig csaknem egyöntetű állásfoglalását, mintha a fanarióta uralom alatt a köznép helyzete annyira elviselhetetlen lett volna. Véleménye szerint az erdélyi gazdasági és közállapotok még rosszabbak voltak, s így inkább taszító erőként hatottak a románság vándormozgalmára. Aztán jelentős bizonyítékként értékeli azt a körülményt, hogy jóval több azoknak az okiratos bizonyítékoknak a száma, amelyek az Erdélyből történő kivándorlásra, a szökött jobbágyok visszakövetelésére vonatkoznak, mint fordítva. Ezeket az érveket azonban nem tartjuk meggyőzőeknek. A közállapotok jobb vagy rosszabb volta, az okiratos bizonyítékok kisebb vagy nagyobb száma éppen annyira nem döntő bizonyíték a román kivándorlás mellett, mint a román papság erről siránkozó panaszlevele.

„Tota Transilvania ad nos venit!” – Moldvában és Munténiában állítólag ezzel a megrémült felkiáltással fogadták az Erdélyből odaözönlő nagy tömegeket. Hogy ez valóság-e vagy csupán hangulat-keltő elképzelés, nem tudhatjuk, mert forrása csak az a panaszlevél, amelyben az unitus román klérus 1773-ban Mária Terézia szívét igyekezett részvétre indítani, arra való hivatkozással, hogy a románság kivándorlásra kényszerül, ha nem javítanak sorsán. A moldvaiak és a munténiaiak szájába adott mondból azóta szállóige lett annak jellemzésére, hogy milyen nagy számú román vándorolt ki Erdélyből. Amikor Prodan is idézi, tárgylagossága iránt támaszt kételyt még akkor is, ha megjegyzi, hogy a kifejezés bizonyára túlzott, de jellemző.⁸²

Erdély 18. századi történetének talán a legjellemzőbb vonása az a nagyarányú vándormozgalom, amelynek következményeként nemcsak etnikai összetétele, hanem társadalmi-gazdasági szerkezete is alapvetően megváltozott. Ez a folyamat nem csupán Erdély és a két román vajdaság viszonylatában zajlott úgyszólván megszakítatlanul, nem is korlátozódott kizárólag a románságra. A vajdaságokba irányuló kivándorlás emberanyagának nem jelentéktelen hányadát a székelyek szolgáltatták. Ám jóval nagyobb méretű volt a jobbágyság – magyarok és románok – elvándorlása a török alól felszabadult magyarországi részek, így a Bánság felé, ami a vándormozgalom egyenlegét erősen Magyarország javára billentette.

Ugyanakkor azonban – miként alább megkíséreljük kimutatni – a románság külső vándorforgalma, feltehetően főleg a két vajdaság viszonylatában, jelentős bevándorlási többlettel zárult.

E bonyolult népmozgalmak problémakörének hatalmas történeti irodalma van, amelynek felsorolása is igen hosszas volna. Különösen ki kell emelnünk Berlász Jenő, Györffy István, I. Tóth Zoltán, Makkai László, Szabó T. Attila e téren végzett alapos kutatásait, értékes tanulmányait.⁸³ Az említett szerzők érdeme, hogy a 18. században lezajlott etnikai változások sok részletkérdésére, a nemzetiségi határok eltolódásának folyamatára fényt derítettek. Bár a román bevándorlást a románság feltűnő arányú térhódításával igazolhatónak vélik, ezt az érvelést csak egy eléggé meggyőző feltételezésként értékelhetjük.

A historikusoktól nem is várhatunk kielégítő választ olyan kérdésekre, amelyek felderítése valójában egy speciális tudományág, a történeti demográfia kutatási körébe tartozik. Kétséges az is, hogy a történeti kutatás fel tud-e tárni olyan adatokat, amelyek alapján a kivándorolt vagy bevándorolt románok száma legalább megközelítő pontossággal megállapítható. A különböző vándorfolymatokban részt vevők tömegeinek teljes elszámolásához szükséges közvetlen adatok hiányában a demográfia a vándormozgalom eredményének mérésére egy közvetett módszert alkalmaz: az ún. „mérleg-módszert”. A mérleg-módszer eredménye a tényleges és természetes szaporodás egybevetése alapján megállapított vándorlási egyenleg. Ha a tényleges gyarapodás mértéke meghaladja a természetes szaporodást, az így mutatkozó pozitív előjelű különbözet mint aktív vándorlási egyenleg jelzi azt, hogy a bevándorlás milyen mértékben járult hozzá a népesség tényleges gyarapodásához. Ellenkező esetben, ha a tényleges gyarapodás kisebb a természetes szaporodásnál, a negatív előjelű különbözet mint passzív vándorlási egyenleg mutatja, hogy a népesség vesztesége milyen mértékű volt a kivándorlás következményeként. Ez a módszer nem ad ugyan felvilágosítást a vándormozgások teljes nagyságáról, sem a honnan-hova kérdésről, de megbízhatóan és pontosan meghatározza az országba érkező és onnan távozó vándorlók száma közti különbözetet, rávilágít a népességfejlődés tényezőire. Ha tehát egy adott időszakban ismerjük a tényleges gyarapodás mértékét, és legalább valószínűsíthető adataink vannak a természetes szaporodás mértékére, akkor eldönthető az a kérdés, vajon a bevándorlók vagy a kivándorlók száma volt-e nagyobb. Úgy véljük, hogy a mérleg-módszer alapján történő elemzéshez eléggé megbízható bázisul szolgálhatnak a már ismertetett 1720. és 1786. évi népességi állapotfelvételek, illetve a 18. század e két év által határolt 66 éves időszaka.

Az 1786. évi II. József-féle összeírás a népesség minden rétegének lélekszám szerinti megszámlálásával megközelítette a modern népszámlálás lényegét és jellegét, eredményeit általában megbízhatóknak tartják. Községsoros adatait 1960-ban Dányi Dezső és Dávid Zoltán tette közzé, kiváló tárgyismeretről tanúskodó bevezetéssel és magyarázatokkal.⁸⁴ Eszerint Erdélyben – ideszámítva a Partiumot is (Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megye, valamint Kővár-vidék) –, de a katonai határörvidék nélkül 1 443 371 lelket írtak össze. Ha ehhez hozzászámítjuk a katonai határörvidék népességét, amely Benigni szerint 134 144 főt tett ki,⁸⁵ az összes (polgári és katonai) népesség száma 1786-ban 1 577 515 fő.

Acsády Ignác jónak tartott becslési eredményei alapján Thirring Gusztáv Erdély és a Partium népességét 1720-ban összesen 864 737 főre teszi.⁸⁶

A természetes szaporodás pontos kiszámításához szükséges népmozgalmi adatok ebből a korból nincsenek feltárva, de valószínűsíthető felső határértéke megbecsülhető.

Dávid Zoltán Magyarország népességének természetes szaporodását ebben az időszakban évenként 1 százalékra becsüli, s ezt az arányt erdélyi vonatkozásban is alkalmazhatónak véli.⁸⁷ E feltevéssel azonban nem érthetünk egyet. A gyakori járványok, az elmaradottabb közegészségi viszonyok, valamint a háborúk miatt Erdélyben a halandóságot magasabbnak kell feltételeznünk. Az erdélyi népesség

természetes szaporodási aránya a későbbi korszakokban is mindig alacsonyabb volt a magyarországinál, amiről a következő fejezet adatai tanúskodnak. Figyelembe véve továbbá, hogy Erdély népességének gyarapodási üteme 1786–1850 között is mindössze évi 0,49 százalék volt, és 1850–1910 között se haladta meg az évenkénti 0,68 százalékot, valószínűleg jobban megközelíthette a valóságot N. Giurgiu, amikor – mint láttuk – a 18. században Erdély összes népességének évi átlagos természetes szaporulatát 0,6 százalékra becsülte. A magunk részéről évi 0,7 százalékot mint maximumot még elfogadhatónak tartunk.

Az 1720. évi 865 ezres népességszám tehát az évi 0,7 százalékos természetes szaporodási ütem feltételezésével (a kamatos kamatszámítás képletének megfelelően számítva) 66 év alatt 506 ezerrel növekedhetett. Ennek alapján vonjuk meg a vándorlási egyenleget:

Az összes népesség száma 1720-ban	865 000
Az összes népesség száma 1786-ban	1 577 000
Tényleges szaporodás	712 000
Feltételezhető természetes szaporodás	506 000
Vándorlási nyereség	206 000

A 206 ezernyi bevándorlási többlet csak a románság (emellett talán a cigányság) számát gyarapíthatta, hiszen ebben a korszakban az erdélyi magyarság külső vándormozgalma Magyarország és a román fejedelemségek irányában egyaránt csak veszteséges lehetett, a német betelepülők száma pedig jelentéktelen volt.

Feltevésünket megerősíti, ha a mérleg-módszer szerint elemezzük a románság szaporodását N. Giurgiu-nak az 1733-ban és 1761-ben végrehajtott „román összeírás” eredményeiről közölt adatai alapján. Az 1733-ban összeírt 462 ezer román e 28 év alatt (ugyancsak kamatos kamattal számolva) évi 0,7% természetes szaporodási ütem esetén kerekén 100 ezerrel, de még évi 1 százalékos ütemet feltételezve is legfeljebb 148 ezerrel növekedhetett volna. A tényleges és természetes szaporodás közötti különbséget az alábbi képlet szemlélteti:

A románok száma (a cigányokkal együtt)	1733-ban	462 000
A románok száma (a cigányokkal együtt)	1761-ben	777 000
Tényleges szaporodás		315 000
Feltételezhető természetes szaporodás		100 000
Vándorlási nyereség		215 000

A mérleg-módszer alapján tehát e 28 év alatt 215 ezerrel s még évi 1% természetes szaporulat feltételezése esetén is legalább 167 ezerrel tehető az erdélyi románság külső migrációjának pozitív egyenlege. Ezek szerint nem tekinthető túlzottnak, amikor Dávid Zoltán hozzávetőlegesen 350–400 ezerre becsüli a Magyarországra és Erdélybe 1720–1786 között bevándorolt románok számát.⁸⁸

Az 1720. évi népességszámot megbízhatóan tükröző becsült adatok egybevetése a népesség számát hitelesen tanúsító 1786. évi népszámlálás eredményeivel világosan jelzi, hogy Erdély népessége a 18. század folyamán nagymértékben megnövekedett. A népesség vallási-etnikai összetételére vonatkozó becslések, nemkülönben a tényleges és a feltételezhető természetes szaporodás különbsége alapján megvont vándorlási mérleg pozitív egyenlege arra is utal, hogy a nagyarányú népnövekedés jelentős tényezőjeként (forrásaként) a román bevándorlás értékelhető. Mindez azonban nem elegendő ahhoz, hogy népességének 18. századi etnikai struktúrájáról hiteles képet alkothassunk. Idevonatkozóan ma is érvényes I. Tóth Zoltán több mint negyven évvel korábban közölt megállapítása: „Az erdélyi XVIII. századi nemzetiségi statisztika egyelőre még elvégzetlen feladat, amit jelentéktelen összefoglalások nem pótolhatnak.”⁸⁹

6. Az etnikai és vallási struktúra a 19. században

Az 1850-től kezdve végrehajtott népszámlálások eredményeiről közzétett statisztikai adatsorok a 19. század második felének etnikai és vallási viszonyairól már hitelesebb képet adnak.

A század első felében a népesség etnikai struktúrájára csak vallási adatokból következtethetünk. A kormányhatóság rendeletére 1832-ben az egyházak vezetői jelentést tettek híveik létszámáról. Az egyházak létszámjelentéseit J. Hintz⁹⁰ foglalta össze és tette közzé. A vallásfelekezeti adatok alapján – az 1766. évi felekezeti statisztika kapcsán fentebb már alkalmazott módszer szerint – kiszámítottuk a nemzetiségek valószínű lélekszámait (a két görög rítusú egyház hívei közül 70 ezret cigánynak számolva), amelyeket az alábbi táblázat párhuzamosan szemléltet:

Vallásfelekezet	Szám	%	Nemzetiség	Szám	%
Római katolikus	183 356	9,9	Magyar	536 356	28,8
Református	311 000	16,7			
Unitárius	42 000	2,2			
Együtt	536 356	28,8			
Lutheránus	200 000	10,8	Német	200 000	10,8
Görög katolikus	505 000	27,1			
Görögkeleti ortodox	615 325	33,1	Román	1 050 325	56,5
Együtt	1 120 325	60,2			
Zsidó	3 000	0,2			
Összes népesség	1 859 681	100,0	Cigány	70 000	3,7
			Zsidó	3 000	0,2
				1 859 681	100,0

Az erdélyi katonai határőrvidék népességéről a határőrség megszervezésétől kezdve (1764) állandóan pontos nyilvántartásokat vezettek. Éppen ezért hitelesnek tekinthetjük azt a képet, amelyet J.H. Benigni mutatott be értékes tanulmányaiban⁹¹ a határőrvidék népességének nemcsak vallási és etnikai megoszlásáról, de egyéb fontos demográfiai viszonyairól is (családi állapot, férfi-női népesség, kor-megoszlás, foglalkozás, műveltség stb.). Közvetlen kapcsolatai és észlelései alapján figyelemre méltóan jellemzi a határőrség keretébe tartozó székelyek, magyarok, románok, szászok szokásait, erkölcsi felfogását, életmódját. Munkája 1816-ban megjelent első kiadásában talán túlzottan sötét színekkel ecseteli a románság „lustaságát” és egyéb előnytelen vonásait, amelyek okát nagyrészt papsága műveletlenségében véli felismerni,⁹² de 18 évvel később (a második kiadásban) már megállapítja, hogy a hatóságok kitartó törekvéseinek eredményeként a románok valláserkölcsei és művelődési állapota sokat javult.⁹³

A magyarországi határőrvidéktől eltérően a Radnai-hágótól a Kárpátok mentén félkaréjban Hunyad megyéig húzódó erdélyi katonai határőrvidék nem volt az ország többi részétől éles határvonallal elkülönített területi egység. Szervezetébe a polgári igazgatás alatt álló területeken elszórtan mintegy 285 helység tartozott, de ezek többsége is vegyes, polgári és katonai népességű volt, csak a naszódi 2. román gyalogezred 44 községe képezett tiszta katonai kerületet. A határőrségbe besorolt tényleges katonák egész családja katonai igazgatás alá tartozott, úgyhogy Benigni adatai szerint 1830-ban a határőrvidék 168 ezer főnyi népességéből mindössze 10765 volt a tényleges katonák száma, tehát az összes népesség 6,4 százaléka, a férfi népesség 12,9 százaléka.

A határőrkerületek népességének 1830. évi vallási és etnikai összetételéről Benigni az alábbi adatokat közli.⁹⁴

	Összes népesség		Római katolikus		Protestáns		Görög katolikus		Ortodox	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1. székely gyalogezred	39 549	100,0	39 463	99,8	32	0,1	43	0,1	11	0,0
2. székely gyalogezred	35 259	100,0	11 957	33,9	22 956	65,1	46	0,1	300	0,9
1. román gyalogezred	28 891	100,0	266	0,9	922	3,2	18 108	62,7	9 595	33,2
2. román gyalogezred	34 875	100,0	202	0,6	115	0,3	28 744	82,4	5 810	16,7
Székely huszárezred	29 487	100,0	12 655	42,9	8 781	29,8	5 422	18,4	2 629	8,9
Összesen	168 061	100,0	64 543	38,4	32 806	19,5	52 367	31,2	18 345	10,9

Ugyanezen forrás szerint a nemzetiségi megoszlás a következő volt:

Határőrkerület	Magyar (székely)		Román		Német (szász)		Egyéb	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1. székely gyalogezred	39 420	99,7	35	0,1	75	0,2	19	0,0
2. székely gyalogezred	34 836	98,8	310	0,9	79	0,2	34	0,1
1. román gyalogezred	914	3,2	27 568	95,4	222	0,7	187	0,6
2. román gyalogezred	72	0,2	34 328	98,4	206	0,6	269	0,8
Székely huszárezred	21 346	72,4	8 045	27,3	75	0,3	21	0,0
Összesen	96 588	57,5	70 286	41,8	657	0,4	530	0,3

1844-ben a határőrkerületek népességének nemzetiségi és vallási megoszlása J. Söllner⁹⁵ szerint a következő volt:

Határőr kerület	Összes népesség		Magyar (székely)		Román		Német (szász)		Egyéb	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1. székely gyalogezred	47 017	100,0	46 891	99,7	33	0,1	67	0,2	26	0,0
2. székely gyalogezred	38 521	100,0	38 222	99,2	239	0,6	55	0,2	5	0,0
1. román gyalogezred	33 575	100,0	1 154	3,4	31 559	94,0	333	1,0	529	1,6
2. román gyalogezred	39 857	100,0	101	0,3	39 129	98,2	224	0,6	403	0,9
Székely huszárezred	32 660	100,0	24 095	73,8	8 427	25,8	77	0,2	61	0,2
Összesen	191 630	100,0	110 463	57,6	79 387	41,4	756	0,4	1 024	0,6

A vallásfelekezeti megoszlás ugyanakkor:

Határőrkerület	Római katolikus		Protestáns		Görög katolikus		Ortodox		Zsidó	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1. székely gyalogezred	46 964	99,9	27	0,1	25	0,0	1	0,0	–	–
2. székely gyalogezred	13 422	34,8	24 864	64,6	63	0,2	172	0,4	–	–
1. román gyalogezred	396	1,2	1 179	3,5	21 540	64,2	10 454	31,1	6	0,0
2. román gyalogezred	251	0,6	102	0,3	33 222	83,3	6282	15,8	–	–
Székely huszárezred	14 762	45,2	9 435	28,9	5 789	17,7	2 674	8,2	–	–
Összesen	75 795	39,6	35 607	18,6	60 639	31,6	19 583	10,2	6	0,0

Az 1830. és 1844. évi adatok egybevetéséből azt látjuk, hogy e 14 év alatt a vallásfelekezetek és a nemzetiségek aránya alig egy-két tized százalékkal tolódott el. Bár időközben egyes helységek vagy azok népességének bizonyos része polgári közigazgatás alá került,⁹⁶ ez a körülmény a népesség összetételét csekély mértékben befolyásolhatta.

Az erdélyi határörvidék társadalom- és gazdaságtörténete képezi a tárgyát Carl Göllner tanulmányának,⁹⁷ de a népesség etnikai összetételével nem foglalkozik. Tárgyilagossága egyébként is vitatható.

Ignaz Lenk⁹⁸ 1839-ben közzétett négykötetes munkája – bár több erdélyi város, illetve község gazdasági, vallási, etnikai viszonyairól közölt adatai figyelmet érdemelnek – nem illeszthető tanulmányunk keretébe; nemcsak azért, mert gyakran ellenőrizhetetlen becslt adatokat tartalmaz, hanem mert nem teljes, nem valamennyi erdélyi helység etnikai-vallási viszonyairól tájékoztat.

Fényes Elek⁹⁹ 1840-ben egyházi anyakönyvek és nyilvántartások alapján becsülte meg a nemzetiségek lélekszámát. Adatai hiányosak, pontatlanok, ezért ismertetésüket mellőzzük.

Nem méltattuk figyelemre Kövály László¹⁰⁰ 1846. évi nemzetiségi statisztikáját sem, mivel csak hozzávetőleges becsléseken alapul.

Az osztrák önkényuralom szervei által 1850–51-ben végrehajtott népszámlálás volt az első, amely a népesség etnikai és vallásfelekezeti hovatartozását tudakolta. A Partiumot ezúttal is Erdélyhez számítva, a honos népesség (Einheimische Bevölkerung) nemzetiségi megoszlásáról a Bécsi Császári és Királyi Kereskedelmi Minisztérium Statisztikai Igazgatósága a következő eredményeket tette közzé.¹⁰¹

A népesség száma és etnikai megoszlása 1850-ben

Nemzetiség	Szám	%
Román	1 226 998	59,5
Magyar	535 888	26,0
Német	192 438	9,3
Örmény	7 600	0,4
Cseh és szlovák	3 743	0,2
Zsidó	15 570	0,8
Cigány	78 906	3,8
Egyéb és ismeretlen	771	0,0
Összes népesség	2 061 914	100,0

Miután ugyanezen forrás a népesség vallásfelekezeti megoszlására vonatkozó adatokat is közli, ez jó alkalmat kínál arra, hogy ellenőrizhessük ama módszerünk helyességét, amely szerint a vallásfelekezeti adatok alapján kíséreltük meg a népesség etnikai összetételére következtetni, s amely módszert – a vonatkozó adatok hiányában – a továbbiak során is alkalmazni fogjuk. Az alábbi táblázat hivatalos vallásfelekezeti adatokkal párhuzamosan a nemzetiségek e módszer szerint kiszámított lélekszámát is szemlélteti.

Az 1850. évi vallási statisztika s az ennek alapján becsült nemzetiségi adatok

Vallásfelekezet	Szám	%	Nemzetiség	Szám	%
Görögkeleti (ortodox)	637 873	30,9	Román Cigány	1 207 230 78 906	58,5 3,8
Görög katolikus	648 263	31,1			
Együtt	1 286 136	62,3			
Római katolikus	219 672	10,7	Magyar Örmény Cseh, szlovák	550 058 7 600 3 743	26,7 0,4 0,2
Református	295 723	14,4			
Unitárius	46 006	2,2			
Együtt	561 401	27,3	Német Zsidó	198 807 15 570	9,6 0,8
Lutheránus	198 807	9,6			
Izraelita	15 570	0,8			
Összes népesség	2 061 914	100,0		2 061 914	100,0

A két görög rítusú egyház híveit (a cigányok kivételével, akik számát a nemzetiségi statisztika hivatalos adatával egyezően tüntettük fel) románoknak tekintettük. A római katolikus, református és unitárius vallásúakat – akik együttes számából levontuk az örmények, csehek és szlovákok nemzetiségi statisztikában kimutatott számát – magyar nemzetiségüként becsültük. Végül a lutheránus egyház követőit mind a német nemzetiséghez soroltuk.

A két táblázatot egybevetve látható, hogy a vallási statisztika alapján becsült nemzetiségi adataink és a hivatalos nemzetiségi statisztika szerint kimutatott adatok között az eltérés alig számottevő, s javarészt egyes rendhagyó (nem nagy számú) vallási kötődésekkel magyarázható. Annak, hogy a németek számát kerekén 6 ezerrel nagyobbra becsültük, az lehet az oka, hogy a lutheránus magyarok számát nagyjából ennyivel haladhatta meg a római katolikus németeké. Annak folytán, hogy a görög katolikus és ortodox egyháznak – főleg a Székelyföldön – magyar anyanyelvű hívei is voltak (számukat az 1880. évi népszámlálás kerekén 20 ezerben mutatja ki), reálisnak tűnik, hogy a magyarok számát 14 ezerrel többre becsültük. Egyedül a román nemzetiség becslése tekintetében áll fenn egy közel 20 ezer főnyi tévedés lehetősége, ami azonban mindössze 6 ezerre apad, ha a két „román egyház” 14 ezerre becsülhető magyar híveit figyelembe vesszük. A téves becslés részben a római katolikus, református és lutheránus vallású (egy-két ezerre tehető) románok figyelmen kívül hagyásának, főleg azonban annak tudható be, hogy a magyar vagy német lakosságú falvakban megtelepedett cigányok egy része nemcsak a falu nyelvét kezdte magáévá tenni, de vallására is áttért.

Az 1857-ben tartott népszámlálás alkalmával csupán a vallásfelekezeti hovatartozást tudakolták. Emiatt csak a vallási megoszlásról közzétett adatok alapján¹⁰² – az eddig alkalmazott módszerrel – becsülhetjük meg a népesség etnikai összetételét. A két adatsort az alábbi tábla párhuzamosan mutatja be:

Az 1857. évi vallási statisztika és az ennek alapján becsült nemzetiségi adatok

Vallásfelekezet	Szám	%	Nemzetiség	Szám	%
Görögkeleti ortodox	680 172	31,3	Román Cigány	1 271 640 83 186	58,5 3,8
Görög katolikus	674 654	31,0			
Együtt	1 354 826	62,3			
Római katolikus	243 375	11,2	Magyar Örmény Cseh-szlovák Német Zsidó	592 111 7 600 4 000 196 375 18 792	27,3 0,3 0,2 9,0 0,9
Református	312 223	14,4			
Unitárius	48 113	2,2			
Együtt	603 711	27,7			
Lutheránus	196 375	9,0			
Izraelita	18 792	0,9			
Összes népesség	2 173 704	100,0		2 173 704	100,0

A fenti táblázathoz a következőket kell hozzáfűznünk: a cigányok számát az 1850-ben kimutatott adat alapján, szaporodásukat a két görög rítusú egyház híveinek szaporodási arányával azonosnak feltételezve számítottuk ki. Az örmények számát nem becsültük többre az 1850. évinél, miután teljes elmagyarosodásuk ez idő tájt már javában folyt. A szlovákok, csehek szaporodási arányát a magyarsággal egyezőnek tételezve fel, számuk nem emelkedhetett 4 ezernél magasabbra, s így változatlanul a népesség 0,2 százalékát teheték ki.

Az 1857. évi vallásfelekezeti statisztika alapján becsült nemzetiségi adatsoroknak az 1850. évi hivatalos nemzetiségi statisztikával való egybevetése jelzi, hogy e (két hónap híján) hét év alatt a magyarságnak az összes népességhez viszonyított aránya 1,3 százalékponttal emelkedett, míg a románságé 1,0, a németeké 0,3 százalékponttal csökkent. E folyamatra alább, a népmozgalmi adatok elemzése révén igyekszünk magyarázatot keresni.

A népesség 1857. évi nemzetiségi megoszlásáról a bécsi birodalmi statisztikai hivatal 1861-ben egy kimutatást tett közzé,¹⁰³ amely szerint a magyarok lélekszáma csaknem 30 ezerrel kevesebbnek, viszont a románságé 16 ezerrel, a németeké 6 ezerrel többnek van feltüntetve. Ez azonban nincs össz-

hangban a vallásfelekezeti adatokkal, és arra sem ad magyarázatot, hogy a nemzetiségek számerejének becslése milyen módszer alapján történt.

Carl Czoernig¹⁰⁴ 1861-ben megjelent, valamint Hunfalvy János¹⁰⁵ 1862-ben közzétett munkáiban is találunk becsült adatokat a népesség 1857. évi nemzetiségi megoszlására vonatkozóan. Ezek azonban nem illeszthetők be tanulmányunk szerkezetébe, minthogy mindkét szerző – előbbi adatainktól eltérően – a Partium nélkül mutatja be Erdély népességének nagyságát, valamint a nemzetiségek lélekszámát.

Megjegyzendő, hogy a bécsi statisztikai igazgatóság mindkét népszámlálásnak csupán az országos végeredményeit tette közzé, s ezért csak ezekből a forrásokból meríthettük Erdély (és a Partium) 1850. és 1857. évi népességének számára, valamint nemzetiségi és vallási megoszlására vonatkozó adatainkat.

Dávid Zoltán és munkatársai kitartó munkájának köszönhetően¹⁰⁶ ma már ismerjük az 1850-es erdélyi census helységenként részletezett adatait is, amelyek valamennyi mutatójának végösszegei csaknem pontosan egyeznek a hivatkozott adatforrás alapján már ismertetett végeredmények megfelelő mutatóival. Tudomásunk szerint – Dányi Dezső összeállításában – az 1857. évi népszámlálás községsoros adatait tartalmazó forrásközlemény is készen áll. Publikálását a történeti demográfia kutatói (határokon innen és túl) nagy érdeklődéssel várják, annál is inkább, mivel az 1850-es census hibáin okulva az adatok begyűjtése és összesítése nagyobb gonddal és szakszerűbben történt, s emellett a demográfiai viszonyok szélesebb skálájáról tájékozottak.

E két, jelentős értékű dokumentum adatainak feldolgozása révén egyrészt árnyaltabb képet alkothatnánk Erdély 19. század derekán számba vett népességének demográfiai viszonyairól, másrészt lehetővé válnék, hogy bizonytalan becsléseknél megbízhatóbb bázisra támaszkodva az etnikai szerkezetében azóta végbement változásokat – akár községi szinten, akár jellegzetes település-területek szerinti csoportosításban – nyomon követhessük.

7. A természetes népmozgalom az egyházi anyakönyvek tükrében

A tridenti zsinat rendelkezése értelmében a római katolikus plébániák a 16. század vége óta Erdélyben is rendszeresen vezettek anyakönyveket. Ez a gyakorlat általánossá vált a protestáns, majd a görög katolikus és a görögkeleti (ortodox) egyházakban, valamint az izraelita hitközségekben is.

Minthogy az állami anyakönyvezés 1894-ben történt bevezetéséig lepergett évszázadok természetes népmozgalmának alakulásáról csak az egyházi anyakönyvekbe bejegyzett születések (keresztelések), házasságkötések és halálozások száma alapján tájékozódhatunk, feldolgozásuk a történeti statisztikai kutatás elodázhatatlan feladata. S bár az egyházi anyakönyvek – főleg a régebbiek – jelentős része az idők folyamán elkallódott, megsemmisült, a megmaradt anyagot az állami levéltárakban összegyűjtötték, ami a kutatói munkát elvileg megkönnyíthetné, ha azt adminisztratív intézkedésekkel nem korlátoznák.

Tekintettel arra, hogy a 18. század vége óta vezetett anyakönyvek csaknem hiánytalanul átvészelték az idők viharait, adataik ettől fogva – vallás és etnikum erdélyi viszonylatban szoros kapcsolatát szem előtt tartva – elég megbízhatóan tájékoztatnak a népszaporulat etnikai vonatkozásairól is. Ám az egyik vagy másik nemzetiség természetes szaporodási ütemének viszonylag erőteljesebb volta körül régóta zajló szenvedélyes vita mindmáig eldöntetlen, s az is marad mindaddig, amíg a ránk maradt egyházi anyakönyvek teljes anyaga korrekt tudományos módszerrel nincs feldolgozva.

Natalia Giurgiu „szelektív módszerrel” – ezen az általánosabban használt szakkifejezés szerint „reprezentatív módszert” értve – kísérelte meg igazolni a románság szaporaságának fölényét (eredeti szavával „superioritate”) a magyarsággal szemben.¹⁰⁷ Mindössze 4 „magyar” (ezek közül 3 római katolikus és egy református), valamint 3 ortodox (román) egyház anyakönyvi anyagának vizsgálatára szorítkozott, annak ellenére, hogy a kolozsvári állami levéltár – ahol megjegyzése szerint módjában volt kutatni – az egyházak által beszolgáltatott anyakönyvek százait őrzi. Ha figyelembe vesszük, hogy Erdély összes népessége 1786-ban meghaladta a másfél milliót, 1850-ben pedig a 2 milliót, s ezzel szemben a Giurgiu által vizsgált, alább név szerint megjelölt hét egyház még 1850-ben is mindössze 3625 lelket számlált, nyilvánvaló, hogy e töredéknyi népcsoport népmozgalmi adatait nem lehet

jellemzőnek tekinteni Erdély egész román vagy magyar népességének reprodukciós ütemét illetően.

De ettől függetlenül lássuk, vajon a nagyobb arányú román szaporulat legalább a vizsgált hét parókia vonatkozásában igazoltnak tekinthető-e. Idevonatkozó érvelését kizárólag a születések és halálozások – nem is azonos periódusokban regisztrált – abszolút számával támasztja alá. Először is összegezi a 4 magyar egyházban 1780–1850 (azaz 70 év leforgása alatt), míg a három román egyházban 1814–1850 között (tehát 36 év alatt) regisztrált születések és halálozások számát. Majd a végösszegeket elosztva az évek számával megállapítja, hogy a magyar egyházakban születettek évi átlagos száma mindössze 43,4, ezzel szemben a román egyházakban 64,2; a halálozások évi átlaga pedig (ugyanezen sorrendben) 30,0, illetve 48,0 volt. Évi átlagban tehát valóban több gyermek született a román egyházakban (a különbség pontosan 20,8 fő), ami véleménye szerint a román szaporulat fölényét tökéletesen bizonyítja. E véleményének végül azzal kíván nagyobb nyomatékot adni, hogy a születések és halálozások abszolút számát mint a „natalitás” és „mortalitás” dinamikáját értékeli. Annak ellenére, hogy e szakkifejezések az ezer lélekre jutó születések, illetve halálozások arányszámát jelzik, s nem tételezhető fel, hogy Giurgiu – akit a történeti demográfia szakavatott művelőjeként becsülünk – ezzel ne volna tisztában.

Tekintve, hogy a születések és halálozások volumenét – akár valamely országról, kisebb-nagyobb területi egységről, akár bizonyos népcsoportokról legyen szó – alapvetően a népesség nagysága határozza meg, az egyházak két csoportjának szaporasága csakis a helyesen értelmezett népmozgalmi arányszámok (indexek), nem pedig a természetes népmozgalom nyers adatai alapján mérhető össze.

Tény, hogy Giurgiu – mint maga is említi – a vizsgált egyházak lélekszámát nem ismerte. Idevonatkozóan azonban ma már pontos adatok állnak rendelkezésre, miután az 1850. évi erdélyi népszámlálás eredményeit tartalmazó forráskiadvány (l. a 106. jegyzetet) valamennyi felekezet lélekszámáról községenként tájékoztat. Alapul véve tehát egyrészt az egyházak 1850. évi lélekszámát, másrészt az egyházak két csoportjának azonos időszakban regisztrált nyers népmozgalmi adatait, nincs akadálya annak, hogy a természetes népmozgalom indexeit kiszámíthassuk. Tekintettel arra, hogy azonos periódusként csupán az 1820–1850 között eltelt 30 év vehető figyelembe, a születések és halálozások e periódusban regisztrált számát – Giurgiu évtizedenként részletezett adataira támaszkodva – az alábbi táblázattal szemléltetjük, párhuzamosan feltüntetve az egyházak 1850. évi lélekszámát is.

A természetes népmozgalom abszolút számokban 1820–1850 között

Az egyház megnevezése	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás	Lélekszám szaporodás 1850-ben
Magyar egyházak				
Baciu - Kisbács (r.kat.)	640	424	216	555
Chidea - Kide (r. kat.)	258	168	90	154
Gârbau - Magyargorbó (r.kat)	76	27	49	4
Lopadea Noua -Magyarlapád (ref.)	607	500	107	558
Összesen	1581	1119	462	1271
Román egyházak				
Muncel - Muncsel	243	228	15	421
Valea Draganului - Nagysebes	1013	561	452	715
Cara - Kolozskara	788	634	154	601
Összesen	2044	1423	621	1737

Miután a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően az ezer lélekre eső arányszámok (indexek) az időszak közepi népesség nagyságához viszonyítandók, ezt úgy számítottuk ki, hogy az egyházak két csoportjának 1850. évi lélekszámából levontuk az 1820–1850 közötti természetes szaporulat felét, s így e 30 éves időszak közepén a magyar egyházak 1040, a román egyházak 1426 lelket számálhattak. Az ezekhez viszonyított arányszámokat (indexeket) az alábbi tábla szemlélteti:

Népmozgási arányszámok 1820–1850 között

Ezer lélekre számítva évi átlagban	Magyar egyházak	Román egyházak
Születés (natalitás)	50,7	47,8
Halálozás (mortalitás)	35,9	33,3
Természetes szaporodás (reprodukciós arány)	14,8	14,5

Ez a táblázat egyrészt a magyar egyházak kedvezőbb natalitásáról, valamint kedvezőtlenebb mortalitásáról tanúskodik, másrészt viszont jelzi, hogy a természetes szaporodás ütemét tekintve az egyházak e két csoportja között csupán árnyalatnyi eltérés észlelhető. Ám képtelenség feltételezni, hogy mindössze hét egyház népmozgalmi adataiból reálisan általános érvényű következtetést lehet levonni Erdély egész románságának vagy magyarságának szaporaságára vonatkozóan.

Főleg a tudományok ápolásában élenjáró erdélyi szászok szorgos kutató munkájának köszönhető (hasonlóan a tanulmányunkban idézett egyéb vonatkozású források java részéhez), hogy a természetes népmozgalom alakulásáról vallásfelekezetenkénti részletezésben Erdély összes népességét átfogva – az adatok töredékes volta ellenére – eléggé megbízhatóan tájékozódhatunk.

A legrégebbi adatot J.M. Ballmann¹⁰⁸ közli, eszerint 1794-ben egész Erdélyben a születések száma 41 457, a halálozások száma 29 855, s így a természetes szaporodás 11 602 fő volt.

A gubernium rendelkezése folytán 1830-tól kezdve az egyházak az anyakönyvi bejegyzésekről rendszeres jelentéseket küldtek a törvényhatóságoknak, amelyeket aztán a kormánysszervek összesítettek. J. Söllner¹⁰⁹ ezekre támaszkodva mutatja be Erdély természetes népmozgalmát az 1830–1843. évek között, éspedig törvényhatóságokként részletezve. Az egyházi anyakönyvekben e 14 év alatt regisztrált születések és halálozások száma alapján a vallásfelekezetek évi átlagos népmozgalmi arányszámairól az alábbiak szerint tájékoztat:¹¹⁰

Vallásfelekezet	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
	ezer főre		
Római katolikus	38,4	30,3	8,1
Református	37,1	27,2	9,9
Unitárius	34,6	21,0	13,6
Lutheránus	30,2	26,5	3,7
Görög katolikus	34,3	25,7	8,6
Ortodox	34,6	23,3	11,3
Összes népesség	35,3	26,5	8,8

Az 1851–56 közötti időszak, vagyis 6 év népmozgalmi statisztikájáról minden vonatkozásban részletesen tájékoztat L. Reissenberger kitűnő tanulmánya.¹¹¹ Vallásfelekezetenként közli a születések és halálozások számát, hangsúlyozva, hogy az egyházak jelentései minden anyakönyvi bejegyzést illetően „a szavahihetőség magas fokáról” tanúskodnak. Így tehát a tanulmányban közölt adatok hitelességében nincs okunk kételkedni.

Kár, hogy az 1857. év vallásfelekezetek szerint tagolt népmozgalmára vonatkozóan más forrásokban sem találtunk adatokat, s bár anyaga minden bizonnyal fellelhető valamelyik erdélyi levéltárban, felkutatása és feldolgozása nem állt módunkban.

Tekintettel arra, hogy a népesség számát és vallásfelekezeti összetételét az első népszámlálás az 1850. év végi, a második pedig az 1857. október 31-i állapot szerint mérte fel, a két népszámlálás közt eltelt 6 év és 10 hónap, vagyis – a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően – a teljes népszámlálási időköz népmozgalmi alakulásáról átfogó képet csak úgy alkothatunk, ha e periódus utolsó tíz hónapjának hiányzó adatait becsléssel pótoljuk.

Reissenberger 6 teljes év természetes népmozgalmáról közölt, kétségtelenül hiteles adataira támaszkodva feltételezhető, hogy e periódushoz hasonlóan alakulhatott az 1857. év első tíz hónapjának népmozgalma is, mind a felekezetek, mind az összes népesség vonatkozásában. Igaz ugyan, hogy az ily módon becsült adatok hozzáadása némileg megemeli a születések és halálozások 6 év alatti nyers számaikat, anélkül azonban, hogy az előző hatéves periódus hiteles adatai alapján kiszámítható népmozgalmi mutatók felekezetenkénti viszonylagos súlyát akár pozitív, akár negatív irányban elbillentené. Ettől eltekintve az az időszak, amelynek hiányzó adatait igen körültekintő becsléssel póoltuk, viszonylag oly rövid, hogy az ennél hétszerte hosszabb periódus dokumentált anyaga alapján tükröződő arányokat aligha módosíthatja.

A most említettek szem előtt tartásával szerkesztett táblázat tehát – melynek két első oszlopa az összes népesség és a felekezetek lélekszámát a két népszámlálásról közzétett hivatalos eredményekkel egyezően tünteti fel – így az egész népszámlálási időköz népmozgalmát szám szerint mutatja be, mindenekelőtt vallásfelekezetenkénti tagolásban.

A táblázat második része a népmozgalom etnikai vonatkozásainak szemléltetését kísérli meg, a születések és halálozások nemzetiségenkénti számára – ismert módszerünkhöz híven – a vallási adatok alapján következtetve. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a csekély számú örményeket, szlovákokat, cseheket (minthogy a 3 „magyar egyház” lélekszámának alig 2 százalékát tették ki) a magyarokhoz soroltuk, a cigányok adatait pedig a románokéval azonos születési és halálozási index feltételezésével számítottuk ki. Tekintve, hogy a népmozgalom nemzetiségenkénti adatait a felekezeti adatok alapján számítottuk ki, a táblázat eme részének első két oszlopa – egyezően az 1850. és 1857. évi népszámlálások etnikai vetületének elemzése kapcsán közölt táblákkal – szintén a nemzetiségek felekezeti alapon becsült lélekszámaikat tünteti fel.

E szükségesnek vélt magyarázatok után az alábbi táblázat a népmozgalom alakulását abszolút számokban szemlélteti.

A népmozgalom szám szerint 1850–1857 között

	Lélekszám		Tényleges szaporodás		Élve-születés	Halálozás	Természetes szaporodás	
	1850 végén	1857.X.31.	Szám	%	Szám	Szám	Szám	%
Összes népesség	2 061 914	2 173 704	111 790	5,4	524 330	421 238	103 092	5,0
Vallásfelekezet szerint								
Római katolikus	219 672	243 375	23 703	10,8	66 606	50 990	15 616	7,1
Református	295 723	312 223	16 500	5,6	77 854	60 271	17 583	6,0
Unitárius	46 006	48 113	2 107	4,6	11 178	9 038	2 140	4,7
Lutheránus	198 807	196 375	-2 432	-1,2	45 417	44 028	1 389	0,7
Görög katolikus	648 263	674 654	26 391	4,1	164 130	134 010	30 120	4,6
Ortodox	637 873	680 172	42 299	6,6	155 897	121 330	34 567	5,4
Izraelita	15 570	18 792	3 222	20,7	3 248	1 571	1 677	10,8
Nemzetiség szerint								
Magyar	561 401	603 711	42 310	7,5	155 638	120 299	35 339	6,3
Német	198 807	196 375	-2 432	-1,2	45 417	44 028	1 389	0,7
Román	1 207 230	1 271 640	64 410	5,3	300 377	239 660	60 717	5,0
Cigány	78 906	83 186	4 280	5,3	19 650	15 680	3 970	5,0
Zsidó	15 570	18 792	3 222	20,7	3 248	1 571	1 677	10,8

A következő táblázat a természetes népmozgalom évi átlagos arányszámaikat (indexeit) mutatja be vallásfelekezetek és nemzetiségek szerint is részletezve, az abszolút számokat – a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően – az időszak közepi népességhez viszonyítva.

A természetes népmozgalom arányszámai 1850–1857 között

	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
	ezer főre		
Összes népesség	35,4	28,4	7,0
Vallásfelekezet szerint			
Római katolikus	41,1	31,5	9,6
Református	36,6	28,3	8,3
Unitárius	33,9	27,4	6,5
Lutheránus	32,8	31,8	1,0
Görög katolikus	35,4	28,9	6,5
Ortodox	33,8	26,3	7,5
Izraelita	27,0	13,1	13,9
Nemzetiség szerint			
Magyar	38,2	29,5	8,7
Német	32,8	31,8	1,0
Román	34,6	27,6	7,0
Cigány	34,6	27,6	7,0
Zsidó	27,0	13,1	13,9

Az első táblázat adatsoraiból kitűnik, hogy e nem egészen 7 év alatt az összes népesség természetes szaporodási üteme nem haladta meg az 5 százalékot, évi átlagban tehát 0,75 százalék körül mozgott. Ezt – az izraelitáktól eltekintve – csupán a római katolikusok és a reformátusok szaporodási üteme haladta meg lényegesebben (az előbbi 7,1, az utóbbi 6,0 százalék volt), aminek etnikai vetületét tükrözi a magyarság 6,3 százalékos gyarapodási aránya. Az ortodox hitűek átlagot alig meghaladó (5,4 százalékos), a görög katolikusok átlagon aluli (4,6%) szaporodási aránya szabja meg a románság 5,0 százalékos természetes szaporodási ütemét. Leggyengébb a lutheránusok s így az ezek számával egyenlőnek tekintett németek (szászok), legerőteljesebb viszont az izraeliták (zsidók) gyarapodási üteme volt.

A népmozgalmi indexeket szemléltető második táblázat tanúsága szerint az ezer lélekre eső születések évi átlagos száma szintén a római katolikus és református egyházhoz tartozóknál volt a legmagasabb (41,1, illetve 36,6 ezrelék), akik – kedvezőtlen halandósági mutatójuk ellenére – a természetes szaporulat indexe tekintetében is az élen állnak. Etnikai vonatkozásban ez határozza meg a magyarság vezető pozícióját mind a születésgyakoriság (38,2 ezrelék), mind a természetes szaporodás (8,7 ezrelék) rátáját tekintve. Ezt követi – közepes, illetve annál gyengébb születési rátával – a görög katolikus és ortodox egyház, ám viszonylag kedvezőbb halandósági indexük a románság természetes szaporodási arányát az átlagosnak megfelelő szinten határozza meg. A lutheránus hívek számával egyenlőnek tekintett németek (szászok) természetes szaporulata (évi 1,0 ezrelék) az alacsony natalitás és magas mortalitás következtében úgyszólván a stagnálás szintjére süllyedt. A zsidóság reprodukciós indexe viszont, bár születési rátája a legalacsonyabb, feltűnően alacsony halandósági indexének köszönhetően az átlagosnak csaknem a kétszerese.

A két táblázat adatsorai egy viszonylag rövid időszak népmozgalmát – felekezeti vonatkozásban minden bizonnyal valósan, etnikai vonatkozásban feltehetően a valóságot megközelítően – mutatják be. Javarészt dokumentált anyaga lehetővé teszi az egyik vagy másik erdélyi népcsoport nagyobb vagy kisebb arányú szaporaságát vitató nézetek reális megítélését.

Ám szerény véleményünk szerint nem alaptalan annak feltételezése sem, hogy Erdély természetes népmozgalma e közel hétéves periódushoz hasonlóan alakulhatott a 19. század dereka körül egy legalább 4–5 évtizedre becsülhető időszak egész folyamán. Erre abból is következtethetünk, hogy az 1869-es népszámlálás tanúsága szerint a vallásfelekezetek (úgyszintén a vallási alapon becsülhető nemzetiségek) viszonylagos súlya az 1850-es állapothoz képest alig módosult, s a nem jelentős arányeltolódások is jórészt a vallásfelekezetek egymástól meglehetősen eltérő természetes szaporodási ütemének következményeként értékelhetők, miként ezt a fenti népmozgalmi statisztikából láthattuk.

8. Az 1869. évi népszámlálás

A kiegyezés után megszervezett önálló magyar statisztikai hivatal az első népszámlálásnál, amelyet 1869-ben hajtott végre, az etnikai viszonyok tudakolását mellőzve csak a népesség vallásfelekezeti megoszlását vette számba.

A népszámlálás kiterjedt Magyarország – immár Erdélyt is magában foglaló – egész akkori területére. Eredményeit a statisztikai hivatal csupán törvényhatóságok (és városok) szerint részletezve tette közzé.¹¹²

Erdély statisztikai adatsorait a kiadvány külön fejezetben foglalta össze, és pedig a még érvényben volt hagyományos közjogi szerkezete (vármegyék, székely és szász székek, vidékek) szerint tagolva, de a Partium nélkül, amelyet 1860-ban visszacsatoltak Magyarországhoz.

Tekintettel arra, hogy a Partium adatai az előző három census (1786, 1850, 1857) fentebb ismertett eredményeiben is benne foglaltattak – annak érdekében, hogy azonos terület népességi viszonyait tükrözzék –, az 1869-es népszámlálás erdélyi végösszegéhez szintén hozzászámítandók. Ez nem okoz nehézséget, minthogy Kővár-vidék, Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megye törvényhatósági státusát és területi elhatárolását a visszacsatolás sem érintette.

Erdély és a Partium 1869-ben számba vett polgári népességének vallásfelekezeti megoszlásáról az alábbi tábla tájékoztat.

A népesség megoszlása vallásfelekezetek szerint 1869-ben

Vallásfelekezet	Szám	%
Görög katolikus	742 490	31,0
Görögkeleti (ortodox)	723 053	30,2
Együtt	1 465 543	61,2
Római katolikus	276 693	11,6
Örmény katolikus és keleti	4 401	0,2
Református	349 827	14,6
Unitárius	53 613	2,2
Együtt	684 534	28,6
Lutheránus	209 676	8,8
Izraelita	33 213	1,4
Egyéb	240	x
Erdély a Partiummal összesen	2 393 206	100,0

A népesség etnikai összetételére Keleti Károly a tanköteles gyermekek anyanyelvének aránya alapján következtetett, az iskolák tanítási nyelvének meghatározása céljából készült országos összeírás anyagának felhasználásával.¹¹³ Bár kérdés, vajon az iskolás gyermekek aránya nemzetiségenként azonos volt-e. Keleti Károly e módszerrel becsült adatait reálisnak tartják, s a korabeli Magyarország népességének anyanyelvi megoszlását illetően ma is azokra szoktak hivatkozni. Ennek ellenére helyesebbnek véljük, ha eddig követett módszerünk mellett következetesen kitartva a vallási statisztika alapján következtetünk az etnikai viszonyokra. Erdély és a Partium népességének e módszerrel becsült nemzetiségi tagolódását az alábbi táblázat szemlélteti:

A vallási statisztika alapján a románok számára lehet a legnagyobb valószínűséggel következtetni, mivel csaknem kizárólag a görög katolikus és a görögkeleti (ortodox) egyház hívei voltak. Ám tekintettel arra, hogy e két felekezethez tartozott (a nem nagy számú székelyföldi magyarok mellett) a cigányság túlnyomó része is, legalább ez utóbbiak kiiktatása semmiképpen sem mellőzhető.

**A népesség nemzetiségi megoszlása 1869-ben
(A vallási statisztika alapján becslő adatok)**

Nemzetiség	Szám	%
Román	1 375 543	57,5
Cigány	90 000	3,7
Együtt	1 465 543	61,2
Magyar	675 733	28,2
Örmény	4 401	0,2
Szlovák, cseh	4 400	0,2
Együtt	684 534	28,6
Német	209 676	8,8
Zsidó	33 213	1,4
Egyéb	240	0,0
Erdély a Partiummal összesen	2 393 206	100,0

A cigányok számának becslésénél abból indultunk ki, hogy az 1850-es népszámlálás szerint kerekben 79 ezer cigányt írtak össze, ami az összes népesség 3,8 százalékát jelentette. Számuk és százalékos arányuk – közzismerten nagy szaporaságuknak köszönhetően – azóta minden bizonnyal nagyobb mértékben emelkedett, mint a többi nemzetiséké. Bár valószínű, hogy a magyarok és a szászok közé vegyült cigányság csekély, de megbecsülhetetlen töredékének beolvadása környezetének nyelvi-vallási közösségébe ebben az időben már fokozódott, döntő többségük továbbra is megmaradt a két görög rítusú egyház kötelékében, amit a több mint két évtizeddel később, 1893-ban végrehajtott cigányösszeírás adatai is tanúsítanak.¹¹⁴ Ezért a vallási statisztika etnikai vetületét mérlegelve a cigányság csak e két egyházzal kapcsolatban jelent számba vehető tényezőt. A cigányoknak csupán ezt a nagyobb tömeget figyelembe véve se túlzott tehát, ha számukat 90 ezerre becsüljük. Ez annyit jelent, hogy – az 1850-es etnikai statisztikával egyezően – a két görög rítusú egyház híveinek 6,14 százalékát tekintettük cigánynak, s így az összes népességhez viszonyított 3,7 százalékos arányuk alig árnyalatnyi eltérést mutat az 1850. évi 3,8 százalékhöz képest.

Míg az 1850-es népszámlálás nemzetiségi összesítésében még 7600 örmény szerepelt, 1869-ben a két örmény felekezet híveinek száma 4401-re csökkent. Ezeket örmény nemzetiségűeknek tekintettük annak ellenére, hogy az örménység zöme ekkor már nyelvben és kultúrájában magyarrá lett.

A római katolikus, református és unitárius egyházhoz tartozók csaknem kivétel nélkül magyarok voltak. E három felekezet együttes lélekszámából – a magyarokkal azonos arányú természetes szaporodást feltételezve – levontuk az 1850-ben 3743 főt számláló szlovákok, csehek 4400-ra becsült számát, miáltal az összes népességhez viszonyított 0,2 százalékos arányuk változatlan maradt.

A lutheránus egyház mint az erdélyi szászok nemzeti egyházának híveit németeknek tekintettük. Elhanyagolhatónak véltük a magyar nemzetiségű lutheránusok kiiktatását, minthogy ezek számát alig haladta meg a római katolikus németeké, akiket viszont a magyarsághoz soroltunk.

Az izraelita vallásúakat zsidó nemzetiségűként mutattuk ki, noha tekintélyes részük már elindult a magyarosodás útján.

A fenti irányelvek figyelembevételével úgy véljük, hogy a vallásfelekezeti statisztikára alapozott becslési eredményeink az 1869. évi etnikai viszonyokat eléggé megbízhatóan tükrözik, miként erről az 1850. évi népszámlálás kapcsán is meggyőződhetünk.

Az 1869 végén tartott népszámlálást alig két évvel előzte meg az 1867-es kiegyezés, mely érvényesnek ismerte el a kolozsvári rendi országgyűlés által – a szászok némi vonakodása, a románok tiltakozása ellenére – 1848-ban megszavazott uniótörvényt. Ezzel lezárult Erdély történetének egy nagy korszaka, amelynek során – akár mint tartományi jellegű államigazgatási egység, élén a „király képében” kormányzó vajdakkal, akár mint önálló fejedelemség, akár mint a Habsburg-birodalom koronatartománya – mindenkor kisebb-nagyobb fokú autonóm státust élvezett, minek folytán politikai, társadalmi, gazdasági viszonyai a magyarországitól sok tekintetben eltérően alakultak. Az 1869-es népszámlálás eredményei nyilvánvalóan még e lezárult korszak végső szakaszának társadalmi viszo-

nyait tükrözik, amiért indokoltnak véltük, hogy tanulmányunkat ezzel zárjuk.

A kiegyezés egy új korszak: a dualizmus korának kezdetét is jelzi. Az immár Magyarország szerves részét képező Erdély etnikai-vallási struktúrájának alakulását ebben a korszakban a polgári átalakulás felgyorsulása folytán megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok új rendszere határozza meg, amelyek elemzése új fejezetre tartozik. A rákövetkező legújabb korszakban viszont, amióta Erdély Románia része lett, a demográfiai viszonyokban napjainkig végbemenő jelentős változásokat új átlamkeretben kell majd elemeznünk, s ez megint egy másik fejezet tárgya.

Jegyzetek

¹ Mittelstrass, Otto: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*. München 1961. 13–14. Uő: *Die Besitzerergreifung Siebenbürgens durch die Arpadenkönige*. Zur Problematik siebenbürgischer Geschichtsschreibung. Neue Beiträge zur siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde. Köln–Graz 1962. 21–22.

² Györffy György: *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*. = *Magyarország történeti demográfiája* (szerk.: Kovacsics József). Bp. 1963. 47–48.

³ Tanulmányunkban csak arra szorítkozhatunk, hogy az idevonatkozó hatalmas irodalom alapján rövid áttekintést adjunk a székelyek eredetéről és településtörténetéről. A forráshelyek részletes felsorolását mellőzve csupán egy, az egész kérdéskört tömören összefoglaló tanulmányra s az abban hivatkozott fontosabb művekre utalunk: Kósa László–Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Bp. 1975. 170–176. A székely eredetkérdésben alapvető munkák: Györffy György: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*. Bp. 1958. Uő: *Der Ursprung der Szekler*. Ungarische Jahrbücher Band XXII. Heft 1.

⁴ Makkai László: *Erdély története*. Bp. 1944. 60–80; Makkai, Ladislás: *Histoire de Transylvanie*. Paris 1946. 53–66; Teutsch, Georg Daniel–Teutsch, Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. 1–4. Band. Hermannstadt 1907–1926; Mittelstrass, Otto: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*. München 1961. 39–40; Wagner, Ernst: *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975*. Köln–Wien 1976.

⁵ Tudományos jellegű munkák: Giurescu, C.C.–Giurescu D.C.: *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*. Buc. 1975; Pascu, Ștefan: *Voievodatul Transilvaniei*. Vol. I–II. Cluj-Napoca 1971, 1979. A legújabb népszerűsítő áttekintés: Mușat, Mircea–Ardeleanu, Ion: *De la statul geto-dac la statul român unitar*. Buc. 1983. Vö: Illyés, Elemér: *History and Ideology*. The Daco-Roman Theory in Rumanian historiography. Wien–Stuttgart 1982.

⁶ Makkai László: *i.m.* 81–105; Makkai, Ladislás: *i.m.* 67–79; Fekete-Nagy, Anton–Gáldi, Ladislaus–Makkai, Ladislaus: *Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400*. Bp. 1941; Györffy György: *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*. Történelmi Szemle 1964. 3–4. sz.; Lot, Ferdinand: *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*. Paris 1937; Schramm, Gottfried: *Eroberer und Eingesessene*. = *Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* Stuttgart 1981.

⁷ Slavici, Ioan: *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina*. Wien 1881. 1–3.

⁸ Knieszsa István: *Erdély földrajzi nevei*. Bp. 1940.

⁹ Makkai László: *Erdély betelepülése*. História VIII(1986). 2. sz. 3–5.

¹⁰ Herseni, Traian: *Probleme de sociologie pastorală*. Buc. 1941; Bucur, Corneliu: *Direcții ale demografiei istorice: transhumanța pastorală*. Revista de Istorie 1978. 12.

¹¹ Makkai László: *Erdély története*. Bp. 1944. 101–105.

¹² A plébániák név szerinti felsorolását l. Ortway Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. Bp. 1892. II. 607–679. A közölt számadatok csak a történeti Erdély területére vonatkoznak, amelyre a püspökség hatásköre később korlátozódott. L. Ortway Tivadar: *i.m.* Bp. 1891. I. XXXI.

¹³ Okiratilag bizonyítható, hogy a 14. században több egyházas hely létezett, amely a tizedjegyzékből kimaradt. Ezeket név szerint felsorolja, a teljesség igénye nélkül: Ortway Tivadar: *i.m.* II. 769–827.

¹⁴ Ugyanezt a véleményt fejezi ki Wagner, Ernst: *Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Köln–Wien 1977. 44.

¹⁵ Györffy György: *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*. = *Magyarország történeti demográfiája*. Bp. 1963. 55.

¹⁶ Bálinth Gyula: *Kovácsna megye népessége és népesedése a XIV. században*. Korunk XXXVII(1978). 3. sz. 215–219. Hogy a pápai tizedjegyzék hiányosan sorolja fel a székelyföldi plébániákat, erre rámutat Györffy,

Georg: *Der Ursprung der Szekler und ihre Siedlungsgeschichte. Siebenbürgen und seine Völker*. Budapest–Leipzig–Milano 1943. 112–113.

¹⁷ Pascu, Ștefan: *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen (bis 1400)*. Nouvelles études d'Histoire. Bucarest 1960, 144–145. Uő: *Voievodatul Transilvaniei*. I. Cluj 1971. 223–232.

¹⁸ Szabó István: *Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között*. = *Magyarország történeti demográfiája*. Bp. 1963. 94.

¹⁹ Schuller, Fr.: *Volksstatistik der Siebenbürger Sachsen*. Stuttgart 1896. 28–32.

²⁰ Bakács István: *A török hódoltság korának népessége*. = *Magyarország történeti demográfiája*. Bp. 1963. 135.

²¹ Szabó István: *i.m.* 63–113.

²² Az unitus és ortodox egyház híveinek a 18. századi összeírásai is azt igazolják, hogy a papok száma mindig meghaladta a románok által lakott helységek számát. L. Giurgiu, Natalia: *Trei conscripții din secolul al XVIII-lea privind populația românească din Transilvania*. Studia Universitatis Babeș–Bolyai. Series Historia. Cluj 1966. Fasc. I. 59–61.

²³ Mályusz Elemér: *A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt*. = *Magyar Művelődéstörténet*. Bp. é.n. II. 123–124.

²⁴ Bakács István: *A török hódoltság korának népessége*. = *Magyarország történeti demográfiája*. Bp. 1963. 135–137.

²⁵ Verancsics Antal (latinus nevén Antonius Wrancius) a dalmáciai Sebenicóban született 1504-ben. Anyja Statileo János erdélyi püspök nővére volt. Már tízéves kora óta a püspök gyulafehérvári udvarában nevelkedett. A padovai egyetemen végzett tanulmányai után visszatért Erdélybe, Szapolyai János király szolgálatában állott, akinek megbízásából több európai országban járt diplomáciai küldetésben. Erdélyben valószínűleg 1530-ig élt, amikor Ferdinánd királyhoz pártolt. Pályája egyre feljebb ívelt, az esztergomi érseki székhelyig. Latin nyelven írt, maradandó értékű tudományos műveit a Monumenta Hungariae Historica sorozatban 1857–75 közt adták ki Budapesten 12 kötetben. Erdély alapos ismeretéről tanúskodnak itt idézett sorai, melyek forrása Antonius Wrancius: *Expeditionis Solymani in Moldaviam et Transsylvaniam libri duo*. De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius. Edidit Colomannus Eperjessy. Bp. 1944. 42–44.

²⁶ Pascu, Ștefan: *Voievodatul Transilvaniei*. II. Cluj–Napoca 1979. 443. A latin szöveget helyesen idézi ugyan, de románra elferdítve fordítja. Verancsics szerint ugyanis a románok száma a három nemzet (székelyek, magyarok, szászok) akármelyikével (quamlibet harum) egyenlő lehet, míg Pascu fordításában ez úgy hangzik, mintha ezek együttes számáva (secui, unguri și sași împreună) volna egyenlő. A románok abszolút többségének bizonyítása érdekében ilyen megtévesztő módszer alkalmazása joggal kifogásolható.

²⁷ Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kvár é.n. (1945); Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Buk. 1980. Bár e tanulmány egy jóval későbbi korszak erdélyi társadalmának tagolódásáról ad képet, értékes következtetésekre nyújt lehetőséget a 16. századi társadalmi struktúrát illetően is.

²⁸ *Magyarok és románok*. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. I. Bp. 1940. 515–519; Makkai László: *Eszak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása*. Kvár 1942. 14–16; Szabó István: *A magyarság életrajza*. Bp. 1941. 96–97; Bakács István: *i.m.* 135–137; *Siebenbürgen und seine Völker*. Budapest–Leipzig–Milano 1943. 165–190.

²⁹ Vasile Lupu moldvai vajda II. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Matei Basarab havaselti vajda megbuktatásához szerette volna a szultán engedélyét megnyerni, hogy török segítséggel hatalmát Erdélyre és Havaseltre is kiterjeszthesse. Ez ügyben a portára küldött levele Rákóczi birtokába került. Erdélyi törekvéseinek alátámasztását szolgálja a románok számarányára vonatkozó közlése, amit ebből a szempontból nézve inkább mint maximumot értékelhetünk. A török nyelven írt levél szövegét egykorú latin fordításban közli Szilágyi Sándor: *Erdély és az északkeleti háború*. Levelek és okiratok. Bp. 1890. I. 246–247, 255–256.

³⁰ Kreckwitz, Georg: *Totius Principatus Transylvaniae accurata descriptio. Das ist: Ausführliche Beschreibung des gantzen Fürstenthums Siebenbürgen*. Frankfurt–Nürnberg 1688. 27–34.

³¹ Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Bp. 1948.

³² Jancsó Benedek: *A román nemzeti törekvések története és jelenlegi állapota*. I. Bp. 1896. 761–762.

³³ Prodan, David: *Teoria imigratiei românilor din principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*. Studiu critic. Sibiu 1944. 24. idézi a jezsuiták jelentéséből: „ut 200 hominum millia fuerint, qui Unionem amplexi sunt”; Niles, Nic.: *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*. Oeniponte 1885. I. 247. alapján.

³⁴ Bakács István: *i.m.* 135.

³⁵ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XII(1896).

³⁶ Dávid Zoltán: *Az 1715–20. évi összeírás*. A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 145–199.

³⁷ Pápai Béla: *Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867)*. = *Magyar-*

ország történeti demográfiája. Bp. 1963. 147–151.

³⁸ Dávid Zoltán: *i.m.* 159.

³⁹ L. Dávid Zoltán: *i.m.* 157. Acsády becslési eredményeit, főleg a nemzetiségi megoszlással kapcsolatban már idézett művében élesen bírálja D. Prodan is.

⁴⁰ Prodan, David: *i.m.* 21.

⁴¹ Togan, Nicolae: *Românii din Transilvania la 1733*. Conscriptia episcopului Ioan Klein de Sadu. Sibiu 1898. L. még Bogdan-Duica, George: *Statistica Românilor din Transilvania în 1733*. Convorbiri Literare XXX(1896). 626–642; Jancsó Benedek: *Az erdélyi románság legrégibb hiteles statisztikája*. Századok (Buda-pest), 1900. évf. 141–154.

⁴² Chirca, Haralambie: *Întregire la conscriptia confesionala din 1733 privind populatia româneasca din Transilvania*. = *Populatie si societate*. Studii de demografie istorica. I. Sub redactia prof. Stefan Pascu. Cluj 1972. 89–95.

⁴³ Moldovan, L.: *Conscriptii si recensamante în Transilvania (sec. XVII–XIX): metodologie si valoare documentara*. Revista de Statistica 1970. évf. 8. sz. 86–92.

⁴⁴ Bunea, Augustin: *Statistica Românilor din Transilvania în anul 1750, facuta de vicarul episcopesc Petru Aron*. Sibiu 1901.

⁴⁵ Ciobanu, Virgil: *Statistica românilor din Ardeal, facuta de administratia austriaca la anul 1760–62*. Cluj 1926.

⁴⁶ Ballmann, Johann Michael: *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*. Hermannstadt 1801. 53.

⁴⁷ Marienburg, Lucas Joseph: *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt 1813. I. 68.

⁴⁸ Benkő, Josephus: *Transilvania sive magnus Transilvaniae principatus olim Dacia mediterranea dictus*. II. kiad. Claudiopolis 1833–34.

⁴⁹ Ballmann, J. M.: *i.m.* 55.

⁵⁰ Giurgiu, Natalia: *Trei conscriptii din secolul al XVIII-lea privind populatia româneasca din Transilvania*. Studia Universitatis Babes–Bolyai. Series Historia. Cluj 1966. Fasc. 1. 55–66.

⁵¹ Uő: *i.m.* 59, 62, 65.

⁵² Togan, Nicolae: *i.m.* 14.

⁵³ Marienburg, L. J.: *i.m.* 68.

⁵⁴ Benigni, Joseph Heinrich von Mildenberg: *Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt 1837. 9; Lebrecht, Michael: *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen*. II. Auflage. Hermannstadt 1804. 10.

⁵⁵ Ballmann, J. M.: *i.m.* 26–27, 47.

⁵⁶ Bielz, A.: *Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen*. Hermannstadt 1858. 20–21.

⁵⁷ *Zur Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. II. Jrg. I. Heft, 1–3. Wien 1853.

⁵⁸ Chirca, Haralambie: *Zur Zählung der rumänischen Bevölkerung in Siebenbürgen von 1733*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde XIII(1970). Nr. 1. 93.

⁵⁹ Trócsányi Zsolt: *Erdélyi összeírások*. = *A történeti statisztika forrásai*. Bp. 1957. 273–292.

⁶⁰ Prodan, David: *i.m.* 20.

⁶¹ Bunea, Augustin: *i.m.* 1.

⁶² Ballmann, J. M.: *i.m.* 47.

⁶³ Marienburg, L. J.: *i.m.* 224–226.

⁶⁴ Söllner, J.: *Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt 1856. 266.

⁶⁵ Gottschling, Paul Rudolph: *Kurtze Schilderung des über aus gesegneten Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Budissim 1781. 31.

⁶⁶ Hintz, J.: *Volkszählungen in Siebenbürgen*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde III(1848). 49; Benigni, J. H.: *i.m.* 15–17.

⁶⁷ Söllner, J.: *i.m.* 379.

⁶⁸ Sassu, C.: *Romeni e ungheresi*. Buc. 1940.

⁶⁹ A görög egyesült és nem egyesült felekezet híveinek számára, egy 1772. évi összeírásra hivatkozással, azonos adatokat közöl: *Anzahl der Walachen in Siebenbürgen*. Historisches Portefeuille zur Kenntniss der gegenwärtigen und vergangenen Zeiten. Wien–Breslau–Leipzig III(1784). 73.

⁷⁰ Giurgiu, Natalia: *Populatia Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea si începutul secolului al XIX-lea*. = *Populatie si societate*. Studii de demografie istorica. I. Cluj 1972. 109–114.

⁷¹ Leonhard, Joseph: *Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen*. Hermannstadt 1818.

⁷² Benigni, J. H.: *i.m.* 9.

⁷³ Suciú, Petre: *Populația Ardealului și simțul realităților socioeconomice*. Cluj 1925. 7, 16. Megjegyzendő, hogy Suciú csupán abszolút számokat közöl, a százalékokat mi számítottuk ki.

- ⁷⁴ Lebrecht, M.: *i.m.* 8–10.
- ⁷⁵ Suci, Petre: *i.m.* 18–19.
- ⁷⁶ Meteş, Ştefan: *Emigrări Româneşti din Transilvania în secolele XIII–XX*. Buc. 1971.
- ⁷⁷ Wagner, Ernst kritikai elemzését I.: *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*, Köln IV(1974). 122–123.
- ⁷⁸ Prodan, David: *Teoria imigrației românilor din principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*. Sibiu 1944.
- ⁷⁹ Prodan, David: *i.m.* 22–57.
- ⁸⁰ Giurescu, C. C.: *Vechimea româniei în Tara Românească și legătura lui Mihail Viteazul*. Buc. 1935. ezt így fejezi ki: „o mare nestabilitate”.
- ⁸¹ Prodan, David: *i.m.* 109–165.
- ⁸² Prodan, David: *i.m.* 58–59. a klérus panasziratának vonatkozó részét idézi, hivatkozva Bunea, Augustin: *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici*. Blaj 1902. 259.
- ⁸³ Györfy István: *A Fekete-Körös völgyi magyarság települése*. Bp. 1914; Uő: *Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyed-félszáz év óta*. Bp 1915; Szabó T. Attila: *Nires-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században*. Cluj 1937; Uő: *Bábony története és települése*. Kvár 1939; Makkai László: *Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása*. Kvár 1942; Berlász Jenő: *A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere*. Bp 1939; *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban*. = A magyar Történettudományi Intézet Évkönyve; *Magyarok és románok*. I. 508–571; I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Bp 1946.
- ⁸⁴ *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk.: Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Bp. 1960.
- ⁸⁵ Benigni, J. H.: *i.m.* I. 7–8.
- ⁸⁶ Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Bp. 1938. 36.
- ⁸⁷ Dávid Zoltán: *i.m.* 168–169.
- ⁸⁸ Dávid Zoltán: *i.m.* 172.
- ⁸⁹ I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok*. Történeti tanulmányok. Bp. 1943. 223.
- ⁹⁰ Hintz, J.: *Volkszählungen in Siebenbürgen*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt III(1848). 53–54. Csekély eltéréssel ugyanezen adatokat I. még: Erdélyi Híradó. Kolozsvár 1832. szept. 29-i sz. 214.
- ⁹¹ Benigni, J. H. von Mildenberg: *Statistische Skizze der Siebenbürgischen Militär-Gränze*. Hermannstadt 1816. II. kiad. uo. 1834.
- ⁹² Benigni, J. H.: *i.m.* I. kiad. 12–14.
- ⁹³ Benigni, J. H.: *i.m.* II. kiad. 20.
- ⁹⁴ Benigni, J. H.: *i.m.* 17–20, 30–31.
- ⁹⁵ Söllner, J.: *i.m.* 288, 298.
- ⁹⁶ Benigni, J.H.: *Notizen über die Bevölkerung Siebenbürgens*. Transsilvania. Hermannstadt I(1833). 261–263.
- ⁹⁷ Göllner, Carl: *Die Siebenbürgische Militärgrenze*. Ein beitrage zur sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1762–1851. München 1974.
- ⁹⁸ Lenk von Treuenfeld, Ignaz: *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, hydrographisch- und orthographisches Lexicon, mittels Versuches seiner Landkarten-Beschreibung bearbeitet und alphabetisch geordnet*. I–IV. Wien 1839.
- ⁹⁹ Fényes Elek: *Magyarország s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*. Pest 1836–1840; Uő: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik*. Pest 1851. Fényes Elek adatainak kritikai elemzését I. Kovácsics József: *Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába*. = *Magyarország történeti demográfiája*. Bp. 1963. 15.
- ¹⁰⁰ Kövály László: *Erdélyország statisztikája*. Kvár 1847.
- ¹⁰¹ *Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k.k. Handelsministerium. II. Jrg. I. Helf. Wien 1853.
- ¹⁰² *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen nach der Zählung vom 31. Oktober 1857*. Wien 1859.
- ¹⁰³ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*. Neue Folge III. Band, I. Heft. Wien 1861. 56–57.
- ¹⁰⁴ Czoernig, Carl: *Statistisches Handbüchlein für die Österreichische Monarchie*. Wien 1861.
- ¹⁰⁵ Hunfalvy János: *Magyarország viszonyainak statisztikai vázlata*. Statisztikai Közlemények IV(1862). 161–212.
- ¹⁰⁶ *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*. Kiadja a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Az előszót írta (és szerk.) Dávid Zoltán. Bp. 1983. Sokszorosított forráskiadvány hivatalos használatra. A tanulmányunkban felhasznált adatok kijegyzését Dávid Zoltán a birtokában lévő szerkesztői példány rendelkezésre bocsátásával tette

lehetővé, amiért ezúton is köszönet illeti.

¹⁰⁷ Giurgiu, Natalia: *Populatia Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*. = *Populație și societate* (red. Stefan Pascu). Cluj 1972. 115–135.

¹⁰⁸ Ballmann, J. M.: *i.m.* 20–21.

¹⁰⁹ Söllner, J.: *i.m.* 298–389.

¹¹⁰ Söllner, J.: *i.m.* 383, 387–388.

¹¹¹ Reissenberger, Ludwig: *Zur Kenntniss der Volksbewegung in Siebenbürgen*. Ein Beitrag zur Statistik dieses Landes. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, V, VII. Band. Kronstadt 1861, 1866. 48–100, 125–211; 84–270.

¹¹² *A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Pest 1871.

¹¹³ Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*. Pest 1871. 63–76.

¹¹⁴ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány-összeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam IX(1895). 48–49.